

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI

N. MAHMUDOV, A. RAFIYEV,
I. YO'LDOSHEV

DAVLAT TILIDA ISH YURITISH

Akademik litseylar uchun darslik

Beshinchi nashri

*Cho'pon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2010*

BBK 65.050.2

M 37

*Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi
o'quv metodik birlashmalar faoliyatini
muvofiglashtiruvchi Kengash nashrga tavsiya etgan*

Taqrizchilar:

Y. Tojiyev — filologiya fanlari doktori, professor,
S. Usmonov — filologiya fanlari nomzodi, dotsent

SHARTLI BELGILAR:

— bilib oling

— esda tuting

«Davlat tilida ish yuritish» darsligi ushbu fanning namunaviy o'quv dasturi asosida yaratilgan. Unda yozma nutq savodxonligini oshirish, matn yaratish va uni ijodiy o'zgartira olish yo'llari, o'zbek hujjatchiligi tarixi, hujjat turlarini tuzish, zaruriy qismlarni to'g'ri qo'yish, ish yuritish madaniyatiga oid nazariy ma'lumotlar, bu mavzularni mustahkamlashga oid mashq va topshiriqlar berilgan.

Darslikdan oliy o'quv yurtlari talabalari va o'qituvchilar, ish yuritish xodimlari foydalanishlari mumkin.

M 2202070300-63 — 2010
360/04/-2010

ISBN 978-9943-03-021-1

© Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2009- y.

© Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2010- y.

Respublikamiz ijtimoiy hayoti va xalq xo'jaligining barcha sohalarida davlat tilida jahon o'lchovlariga mos tarzda ish yurita olish, milliy-ma'naviy qadriyatlarni puxta egallash, o'z fikrini yozma shaklda to'g'ri ifodalay bilish kabi talablar barkamol mutaxassislar tayyorlashning muhim shartidir. Shu maqsadda amaldagi o'quv dasturi asosida akademik litsey talabalari uchun ilk marotaba «Davlat tilida ish yuritish» darsligi yaratildi.

O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi qonuni o'zbek tilining siyosiy-ijtimoiy maqomini ta'minladi va uning rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Xususan, ushbu qonunning 8, 9, 10- moddalarida hujjatlarning davlat tilida tayyorlanishi, boshqaruv organlari, muassasa, korxona va tashkilotlarda ish davlat tilida yuritilishi ta'kidlangan. Shu maqsadda ta'lim muassasalarida o'quvchi va talabalarining o'zbek tilini milliy-ma'naviy qadriyat sifatida puxta egallashi, o'z fikrini yozma shaklda to'g'ri ifodalay olishi, nutqiy savodxonlikka erishish, hujjat matnlarini tuzish ko'nikmalarini shakllantiriladi. Jumladan, akademik litseylarda «Davlat tilida ish yuritish» darslari joriy etildi. Bu fandan namunaviy o'quv dasturi tuzildi va shu asosda «Davlat tilida ish yuritish» darsligi yaratildi. Darslikning mazkur kengaytirilgan nashri bu fanni o'qitish jarayonida to'plangan tajribalar, o'qituvchilarning taklif-mulohazalari nuqtai nazardan qayta ishlangan hamda to'ldirilgan.

Darslikning asosiy qismi va ilovasida berilgan ta'limiy o'quv materiallari mazmuni o'quvchilarning nutqiy savodxonligini oshirishga, yozma nutqini rasmiy-idoraviy uslub me'yorlari asosida to'g'ri shakllantirishga, hujjatchilik — munshaot ishini puxta egallashlariga qaratilgan. Ushbu maqsadda adabiy til me'yorlari, matn qurilishi, hujjat turlari va ularning tarkibiy qismlari, to'g'ri

hujjatlashtirish yo'llari kabi masalalar yuzasidan ixcham va tushunarli tilda zarur nazariy ma'lumotlar «Bilib oling», «Esda tuting» ruknlari ostida berilgan. Darslikdagi mashq va topshiriqlar orqali rasmiy-idoraviy uslubga xos turlicha qurilishdagi matnlar tuzish, uni ijodiy o'zgartira olish, ya'ni qisqartirish va kengaytirish, asosiy mazmunni saqlab qolish, to'ldirish, yangilash ko'nikmalarini shakllantirishga o'rgatiladi.

Nazariy mavzular sifatida ajratilgan «Til va nutq», «Yozma nutq savodxonligi», «Adabiy til me'yorlari», «Nutqning uslubiy shakllari», «Matn turlari va tarkibi», «Hujjat turlari va ish yuritish asoslari» qismlari darslikda yagona uslubiyotga bo'y-sundirilgan tarzda talabalarning ham nazariy bilimlarini oshirishga, ham nutqiy savodxonlik bo'yicha amaliy ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qilishi lozim. Talabalarning davlat tilida ish yuritish qobiliyatini o'stirishga qaratilgan nazariy-amaliy materialga turli shakl va mazmundagi matnlar, ish qog'ozlari, hujjatlar namunasini tuzish, ularda mantiqiy izchillikni ta'minlash hamda zarur leksik-sintaktik vositalardan o'rinli foydalanish usullarini o'rgatishda fan o'qituvchisi darslikdagi mashq va topshiriqlarni to'liq bajartirishi, ularni to'ldirishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tegishli matnni hujjat turiga va uning zaruriy qismlari mazmuniga mos tarzda mustaqil ravishda tuza olish, jo'natilgan hujjatga tashkilot munosabatini aniq ifodalagan holda to'g'ri javob yozish, taklif yoki e'tiroz bildirish, o'z fikrini dalillar bilan asoslash, xulosalash, umumlashtirish va bunda kirish so'zlaridan, iqtibos, ko'chirma gaplardan o'rinli foydalana bilish ko'nikmalarini o'stirishga oid uslubiy materiallarni talabaga qiziqarli tarzda yetkazish taqozo etiladi.

Darslik mazmunini takomillashtirish borasida bildiradigan taklif va mulohazalaringizdan minnatdor bo'lamiz. Ushbu darslik talabalarning mustaqil fikrlash, voqea-hodisalar to'g'risida chuqur mushohada yurita bilish, nutq namunalariga tafakkur hosilasi sifatida yondashish, ravon jumlar tuza olish, o'zaro muloqot va yozishmalarda nutq madaniyati me'yorlariga amal qilish kabi intellektual fazilatlarini o'stirishda amaliy yordam beradi deb o'ylaymiz.

- ◆ **Tilning ijtimoiy-ma'rifiy vazifalari**
- ◆ **Tafakkur va til**
- ◆ **Til va nutq**
- ◆ **O'zbek tili taraqqiyoti**

1- topshiriq. Matnni o'qing. Tilning ijtimoiy-ma'rifiy vazifalari ifodalangan gaplarni sharhlang.

Dunyoga kelgan har bir bola haqiqiy inson bo'lib yetishi-shi uchun juda ko'p narsalarni bilishi kerak.

U o'ziga kerakli bilimni ko'rib, eshitib va o'qib o'rganadi. Eshitib, o'qib o'rganish til vositasida amalga oshadi va uning imkoniyati cheksizdir. Agar til bo'lmay, har bir kishining tirikligi uning o'z tajribasiga asoslangan bo'lsa edi, inson shu kungacha hayvon qanday yashasa, shunday yashagan va bugungi moddiy-ma'naviy taraqqiyotga erishmagan bo'lardi.

Tilning birligi, ma'rifiy ahamiyati shundan iboratki, til tufayli jamiyat a'zolarining har birida hosil bo'lgan bilim om-malashib, uning ko'pchilik tomonidan rivojlantirilishiga imkon tug'iladi. Undan tashqari, til tufayli bilim avloddan-avlodga og'zaki va yozma tarzda qoldiriladi, natijada yangi avlod o'tgan avlodning ishini yangidan boshlamasdan, uni davom ettiradi.

Til ilm olishda zamon va makon g'ovini o'rtadan ko'taradi. U tufayli eng qadimgi ma'lumotlarga ega bo'lamiz va hatto kel-gusiga oid ma'lumotlarni ham olamiz. Til tufayli sezgi a'zolari bilan bilib bo'lmaydigan narsalarni ham o'rganamiz. Ko'rinishi, shakli bir narsalarning aksi ongimizga o'rnashishi mumkin, lekin shaklsiz narsalarni biz faqat so'z shaklida o'zlashtiramiz. Xuddi shuningdek, mavjudotning ko'rinmas ichki jihatlarini

ham soʻz shaklida oʻzlashtiramiz va til vositasi bilan oʻzgalarga tushuntiramiz.

Tilni oʻrganish va oʻrgatishni osonlashtiradigan yana bir jihati shundaki, u umumlashtirish xususiyatiga ega. Soʻz yordamida biz mavjudotni oʻrganib, umumiy tushunchalar hosil qilamiz va bu tushunchalar mavjudotning umumiy xossalarini oʻrganishga, hatto ularning haqiqatini idrok etishga imkoniyat tugʻdiradi.

Alibek Rustamov, «Soʻz xususida soʻz» kitobidan.

2- topshiriq. Matn asosida quyidagi savollarga javob bering:

1. Til ijtimoiy hodisa sifatida jamiyat taraqqiyotida qanday oʻrin tutadi?
2. Til va madaniyat tushunchalari oʻrtasidagi bogʻliqlik nimadan iborat?
3. «Til robitayi vositayi olamiyondur» (Avaz Oʻtar) jumlasini izohlang.
4. Bilim egallashda til qanday vazifani bajaradi?
5. Fikrlash bilan soʻzlash oʻrtasidagi bogʻliqlik va farqni tushuntiring.

1- mashq. Gaplarni koʻchirib, ajratilgan soʻzlarning maʼnosini izohlang.

1. Har bir millatning tili ikki xil **ijtimoiy** vazifani bajaradi: bir tomondan, jamiyat aʼzolari orasida oʻzaro **aloqa** uchun xizmat qilib, ularni birlashtiradi, ikkinchi tomondan, bir millatni boshqasidan ajralib turishini taʼminlaydi. 2. Har bir millatning dunyoda borligʻin koʻrsatadurgʻon **oyinayi hayoti** til va adabiyotidir. Milliy tilni yoʻqotmak, millatning **ruhini** yoʻqotmakdur (*A. Avloniy*). 3. Tildagi har bir soʻz, uning har bir shakli inson **tafakkuri** va tuygʻusining natijasidir, oʻsha tafakkur va tuygʻular orqali soʻz yordamida mamlakat tabiati va xalq tarixi ifoda etilgan (*K.D. Ushinskiy*). 4. Ki har neni **bilmish** odamizot, Tafakkur birla qilmish odamizot (*Alisher Navoiy*). 5. Kim ravshan **fikrlasa**, u ravshan bayon etadi (*N. Bualo*). 6. Til fikrni yaratuv-

chi a'zodir. **Aqliy faoliyat** va til yaxlit butunlikni tashkil etadi (*V.fon Gumboldt*). 7. So'zlash **qobiliyati** hodisalar ichiga kirishning yagona va bebaho vositasidir (*L.N.Tolstoy*).

Inson faoliyatida til borliqni bilish va fikr almashish vositasi vazifasini bajaradi. Til vositasida insoniyat tomonidan jamg'arilgan bilimlar qayd etiladi, saqlanadi va avloddan-avlodga yetkaziladi. Til millat ruhining ko'z-gusidir. Tilda millatning bor-yo'g'i, o'y-fikri, dunyo-qarashi, orzu-umidlari, Vatani, his-tuyg'ulari gavdalalanadi. Tildagi har bir so'z, uning har bir shakli inson tafakkuri va tuyg'usining natijasidir.

Til yaxlit bir tizim sifatidagina ijtimoiy vazifani bajara oladi. Til asosiy birliklari: tovush, so'z, qo'shimcha, gaplar orqali grammatik jihatdan ohang vositasida va mantiqan o'zaro bog'lanishda borliq haqidagi hukmlarni ifodalaydi, nimanidir tasdiqlaydi yoki inkor qiladi.

Til insoniyat tomonidan yaratilgan, unga xizmat qiladigan va har qaysi millatning ijtimoiy-madaniy taraqqiyotiga mos tarzda rivojlanib boradigan ijtimoiy hodisadir.

3- topshiriq. Alisher Navoiyning til, so'z haqidagi hikmatlarini daftaringizga ko'chirib, ularning mazmunini o'z so'zlaringiz bilan izohlang va hikmatlarni yod oling.

2- mashq. Matnni o'qib, ajratilgan so'zlar ishtirokida matn mazmuniga mos mustaqil gaplar tuzing.

Kishilar bir-birlari bilan til orqali o'zaro munosabatda bo'ladilar, bir-birlariga **fikr** va istaklarini yetkazadilar.

Alisher Navoiy tilning faqat insonlarga xos hodisa ekanligini ta'kidlab:

*Insonni so'z ayladi judo hayvondin,
Bilkim **guhari sharifroq** yo'q ondin, —*

deganlar.

Tafakkur va til bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy hodisalardir. Inson nutqi bo‘lmasa, **til vositalari** bo‘lmasa, fikrlash ham bo‘lmaydi. Tafakkur bo‘lmasa, til, nutqning ham bo‘lishi mumkin emas. Tafakkur va til bir-birisiz mavjud bo‘lmasa ham, ular aynan bir xil hodisa emas. Tafakkur **botiniy olamning** inson miyasida umumlashgan, til bilan ifodalanadigan **in’ikosidir**. Til esa fikrni ifodalash usuli, uni **qayd etish** va boshqa kishilarga, avlodlarga yetkazish vositasidir. Boshqacha aytganda, til tafakkurning borliq shakli bo‘lsa, tafakkur tilning **mazmunidir**.

Til milliy madaniyatning shakli sifatida tafakkurning harakati, uning faoliyati natijasida yaratilgan **ma’naviy boyliklarni** zamon va makonda abadiylashtiradi: ular doimo bir-birini taqozo qiladi, bir-birining yashashiga va rivojlanishiga yordam beradi.

4- topshiriq. Tilning bilish jarayonidagi o‘rni haqida ijodiy bayon yozing. Yozma ishingizda quyidagi fikrlardan foydalaning:

— Insonning borliqni anglash, yashash va ishlash jarayonida paydo bo‘luvchi narsa, voqea-hodisalarni aks ettiruvchi barcha tushuncha va tasavvurlari tilda o‘z ifodasini topadi.

— So‘z bilan tushuncha o‘rtasidagi birlik tafakkur jarayonining o‘ziga xos va ijtimoiy-tarixiy ong mahsulidir.

— Tushuncha borliqni anglash, aks ettirishning shunday shakli, u narsa va uning xossalari haqida ma’lumot berib, hamma vaqt so‘zda ifodalanadi.

— Inson tafakkuri uning tili bilan birga takomillashib boradi.

Tafakkur faqat insonlarga xos bo‘lgan mehnat va nutq faoliyati bilan bog‘liq holda mavjuddir. Inson tafakkuri nutq bilan bevosita bog‘langan holda yuzaga chiqadi va uning natijalari tilda qayd qilinadi. Demak, tafakkur jarayonining natijasi hamisha biron-bir fikrdan iborat bo‘lib, bu fikr tushuncha, hukm, xulosa tarzida faqat til vositasida namoyon bo‘ladi. Til tafakkur bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, fikrni reallashtiradigan, kishilarning fikr almashishlarini ta’minlab beruvchi quroldir.

3- mashq. Gaplarni ko'chiring. *Millat, til, ona tili* to'g'risidagi gaplarning mazmunini izohlang.

1. Nechunki har bir insonning jonidan aziz narsasi din va millatidir. Ul din va millatning muhofazati ham har afrod insonga vojibdur. Oni (millatni) muhofazati ona tilining muhofazati bilan bo'lur. Qachonki bir millat tilini yo'qotsa, u muqaddas dinini va millatini ham yo'qotur (*Ashurali Zohiriy*). 2. Bobolardan bizga meros ezgu til, avlodlarga xazinayi bebaho (*Mirtemir*). 3. Til millatning birinchi haqidir. Shu haq o'ksitilgan bo'lsa, demak, millat o'zini-o'zi o'ksitib kelgandir (*I. G'ofurov*). 4. O'z vataningga bo'lgan chinakam muhabbatningni o'z tilingga bo'lgan muhabbatingiz tasavvur etish mumkin emas (*K. Paus-tovskiy*). 5. Til g'oya, tuyg'u va tafakkurning jonli mujassamidir (*A.N. Tolstoy*).

5- topshiriq. Matnni o'qing. Uni o'zbek tilining taraqqiyoti haqida bilganlaringiz bilan to'ldirib sharhlang.

O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi Qonuni 1989- yil 21- oktabrda qabul qilindi. Mustaqillik sharofati bilan o'zbek tili — davlat tiliga e'tibor kuchaydi va ona tilimizning ijtimoiy mavqeyi kengaydi. O'zbek tilining taraqqiyoti va istiqboli to'g'risida g'amxo'rlik qilinib, bir qancha qarorlar qabul qilindi. 1995- yilning 21- dekabrda O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi «Davlat tili haqida»gi Qonuni e'lon qilindi. Bu qonun 24 moddadan iborat bo'lib, uning birinchi moddasida asosiy qonunimiz bo'lgan Konstitutsiyamizning to'rtinchi moddasida yozilganidek, «O'zbekiston Respublikasining Davlat tili — o'zbek tilidir» deb yozib qo'yilgan.

O'zbek tilida to'g'ri, ifodali so'zlash va yozish, ona tilimizning sofliigi va boyligi to'g'risida tinmay g'amxo'rlik qilish, uning iste'mol doirasini kengaytirib borish davlatimiz fuqarolarining burchi sanaladi. Xususan, har bir yosh, o'quvchi va talaba ona tilidagi so'z boyligini oshirish hamda til imkoniyatlaridan o'rinni foydalanishga doimo harakat qilishi foydalidir. So'z — fikrning qurolidir, kishi qanchalik ko'p so'z bilsa, uning fikrlash doirasi, dunyoqarashi ham shunchalik keng bo'ladi.

6- topshiriq. Til to'g'risidagi maqol va hikmatlarni yozing. Ularning ma'nosini izohlash asosida «*Tilga e'tibor — elga e'tibor*» mavzusida ijodiy bayon yozing.

4- mashq. Gaplarni o'qing, ularni til va yozuv taraqqiyoti nuqtai nazaridan tartib bilan ko'chiring.

1. VIII asrda O'rta Osiyoda islom dini bilan birga arab yozuvi ham tarqaldi. O'zbek xalqi bu yozuvdagi 28 harfga yana qo'shimcha to'rtta harf kiritib, o'z tiliga moslashtirdi. 2. 1940- yil 8- mayda O'zbekiston Respublikasi hukumatining qarori bilan kirill yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosi qabul qilindi. Ushbu alifbo asosida «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari» 1956- yil 4- aprelda tasdiqlangan edi. 3. 1993- yil 2- sentabrda «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida» Qonun qabul qilinishi mustaqil Vatanimizning ma'naviymadaniy hayotida jahonshumul ahamiyat kasb etdi. Yangi alifboga kiritilgan o'zgarishlar asosida «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari» ishlab chiqildi va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1995- yil 24- avgustda tasdiqlandi. 4. O'zbek yozuvi dastlab 1929- yilda lotin grafikasiga asoslangan alifboga ko'chirilgan edi. 5. Turkiy xalqlarning ko'plab bebaho yodgorliklari qadimgi turk va uyg'ur yozuvlarida bitilgan. O'rxun-Enasoy yozuvi harf (tovush) yozuvining ancha mukammal shakli bo'lib, har bir tovush uchun maxsus shakl qo'llangan. 6. O'rta Osiyo xalqlari eng qadimdan o'z yozuv madaniyatlariga ega bo'lganlar, harf (tovush) yozuvining eng qadimgi shakllari hisoblangan so'g'd va xorazm yozuvlaridan foydalanganlar. Bu yozuvlar oromiy alifbosi asosida yuzaga kelgan.

O'rta Osiyoda quyidagi fonografik yozuv turlaridan foydalanilgan:

- oromiy yozuvi (miloddan avvalgi III—I asrlarda);
- so'g'd yozuvi (milodimizning I—VI asrlarida);
- xorazm yozuvi (II—III asrlarda);
- o'rxun-enasoy yozuvi (V—VIII asrlarda);
- uyg'ur alifbosi (VI—VII asrlardan XII asrgacha);

- arab alifbosi (VII—VIII asrlardan 1929- yilgacha);
- lotinlashtirilgan o‘zbek alifbosi (1929—1940- yillarda);
- rus-kirill yozuvidagi o‘zbek alifbosi (1940- yildan);
- lotin yozuvi asosidagi o‘zbek alifbosi (1996- yil sentabridan).

7- topshiriq. a) arab va kirill yozuvi asosidagi o‘zbek alifbolariga milliy tilimizning xususiyatlarini hisobga olgan holda kiritilgan qo‘shimcha harflarni tavsiflang;

b) berilgan matn asosida o‘zbek tilining rasmiy til sifatida amal qilinishi tarixi to‘g‘risida yangi matn tuzing.

Qadimdan har bir qabila, elat o‘z yozuvini muqaddas deb bilgan, o‘z tilini ulug‘lab kelgan. Ajdodlarimiz oromiy, so‘g‘d, run, uyg‘ur, arab yozuvlaridan foydalanib, boy tarixiy, madaniy meros qoldirishgan. Qoraxoniylar hukmronligi davrida turkiy tilda davlat yozishmalari olib borilgan, uning maqomi mustahkamlangan. Qoraxoniy podshohlar o‘z turkiy tillarini «hoqoniya tili» deb e‘lon qilishgan. Buyuk tilshunos Mahmud Qoshg‘ariy bu tilni uchqur tulporga, adib Yusuf Xos Hojib tog‘ ohusiga qiyos qilishgan. Hazrat Alisher Navoiy turkiy tilni o‘n sakkiz ming olamdan ham oliy olamga o‘xshatganlar.

Savol va topshiriqlar:

1. *Til jamiyatda qanday vazifalarni bajaradi?*
2. *Dunyoni anglash hamda bilim olishda tilning o‘rnini asoslang.*
3. *Til va nutq o‘rtasida qanday farqlar bor?*
4. *O‘zbek tilining taraqqiyoti qanday omillarga bog‘liqligini izohlang.*

YOZMA NUTQ SAVODXONLIGI VA NUTQ MADANIYATI ASOSLARI

- ◆ **Yozma nutq**
- ◆ **Imlo qoidalar**
- ◆ **Nutq madaniyati**
- ◆ **Nutq odobi**
- ◆ **Nutq madaniyatini egallash omillari**

8- topshiriq. Matnni o'qing va yozma nutqning mohiyatini ochuvchi so'z, atamalarni aniqlab, ma'nolarini izohlang.

Tilning ijtimoiy vazifasi nutqiy faoliyatda, ya'ni nutq sifatida kishilar o'rtasida aloqa, fikrlashish, so'zlashishni amalga oshirishda yaqqol ko'rinadi. Nutq faoliyati kishilarning bir-birlariga tushunarli bo'lgan til vositasida o'zaro fikr almashishlari, nutqiy aloqaga kirishishlaridir. Bu jarayon ikki shaklda amalga oshadi: og'zaki tarzda va yozma tarzda.

Yozma nutq og'zaki nutqdan so'ng yozuv ta'sirida paydo bo'lgan bo'lib, adabiy tilning imloviy, punktuatsion, uslubiy qonun-qoidalariga bo'ysunuvchi grafik shakldagi nutqdir. Yozma nutqning mazmuniy bo'laklari, gaplar, ularning qismlari turli xil tinish belgilari orqali ajratib ko'rsatiladi. Yozma nutq og'zaki nutq kabi kishilar o'rtasidagi bevosita aloqa vositasi emas, balki u boshqa joyda va zamonda (kelgusi davrda) yashovchi kishilar bilan aloqa bog'lash vositasidir. Yozma manbalar orqali biz o'tmish tariximizni o'rganamiz va bundan kelajak avlod foydalanishini ta'minlaymiz.

Yozma nutq doirasiga ilmiy nutq, badiiy nutq, shuningdek, hujjatlar, ommaviy axborot vositalari uchun tuzilgan yozma matnlar kiradi. Yozma nutq savodxonligi har bir kishidan o'z fikr-qarashlarini tilning imloviy-grammatik qoidalariga, adabiy til me'yorlariga rioya qilgan tarzda ifodalashni talab qiladi.

5- mashq. Gaplarni o'qing. Yozma nutqqa xos atamalarni ko'chirib yozing va lug'aviy ma'nolarini izohlang.

1. Yozma adabiy tilning madaniyligi, adabiy me'yorlari alifbo va imlo qoidalarining mukammal va puxtaligiga ham bog'liq. 2. Yozma matnning mazmuni, ma'no qirralari, sintaktik va grammatik munosabatlarini aniqlashda tinish belgilari muhim o'rin tutadi. 3. Mustaqim Mirzayev fidoyi tilshunos sifatida har kuni ikki-uch soatlik ish vaqtlarini gazeta va jurnallar tilini o'rganish, ulardagi adabiy me'yor buzilishlarini aniqlash, bunday xatolarni guruhlash va bartaraf etish choralari bo'yicha tavsiya yozishga sarflar, bu ishdan hech erinmas edi. 4. Nutq madaniyatining saviyasi tilning talaffuz va imlo, grammatik, leksik va uslubiy me'yorlaridan to'g'ri foydalana bilish darajasi bilan belgilanadi. 5. Fikrdagi qusur, so'zdagi xatolarni vujudga keltiradi, so'zdagi kemtiklar esa ishdagi xatolarni keltirib chiqadi (*D. Pisaryev*). 6. Qalam — eng yaxshi muallim, qalamdan chiqqan nutq hozirgina o'ylanganidan ko'p yaxshiroqdir (*Sitseron*). 7. Daryodagi gavhar o'z jilvasini g'avvos tufayli namoyish qilganiday, til ham o'z qudrati va nafosatini nutq ahli vositasida zuhur etadi (*A. Navoiy*).

To'g'ri yozish qoidalarini tilshunoslardan tomonidan tuziladi va jamoatchilik muhokamasidan o'tkaziladi. Imlo qoidalarini hukumat tomonidan tasdiqlanadi. Kishilar o'zaro yozishmalarida, rasmiy ish yuritishda, ta'lim jarayonida, madaniy-ma'rifiy faoliyatda tilning imlo qoidalariga amal qilishga majburdirlar.

So'z va qo'shimchalarning yozilishi ma'lum bir qoidalariga asoslanmasa, yozuvda har xillik yuzaga chiqadi, natijada bir-birini tushunish imkoniyati yo'qoladi. Shuning uchun ham o'zbek tilining imlo qoidalarini har bir bo'limi bo'yicha puxta o'zlashtirish lozim. 1995- yilning 24- avgustida tasdiqlangan «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarida»da «*Harflar imlosi*», «*Asos va qo'shimchalar imlosi*», «*Qo'shib yozish*», «*Chiziqcha bilan yozish*», «*Ajratib yozish*», «*Bosh harflar imlosi*» va «*Ko'chirish qoidalarini*» nomli bo'limlar bor.

9- topshiriq. Yozma nutq savodxonligiga erishish xususidagi o'z fikr-mulohazalaringizni bayon etib, matn yarating.

10- topshiriq. Matnni o'qing, nutq madaniyatiga oid gaplarni sharhlang.

Ey farzand, agar sen har qanday notiq bo'lsang ham, o'zingni bilganlardan pastroq tutgin, toki so'z bilimdonligi vaqtida bekor bo'lib qolmagaysan...

Odamlar to'rt xil bo'lganidek, so'z ham to'rt xil bo'lgay: biri, bilinmayturg'on va aytilmayturg'on, ya'ni aytishga zaruratsiz bo'lgan so'zlar; ikkinchisi, aytilaturg'on va bilinaturg'on; bunday so'zlarga ibratomuz va aytsa bo'ladigan so'zlarni kiritish mumkin. Masalan, odob-axloq, nasihat tarzida aytilgan so'zlar; uchinchisi, ham bilinaturg'on va ham bilishga zaruratsiz, ammo aytsa bo'laturg'on; to'rtinchisi, bilinaturg'on va aytilmayturg'on. Ammo aytilmayturg'on va bilinmayturg'on unday so'zdurki, ... dunyoning salohi unga bog'liqdir. Ul so'zdin aytguvchiga ham, eshitguvchiga ham ko'p naf yetar...

Kishining martabasini so'zi bilan bilurlar, ammo so'zning martabasini kishi bilan bilmaslar, chunki har kishining ahvoli undan chiqadigan so'zning ostiga yashiringandir, ya'ni bir so'zni bir ibora bilan aytilsa, eshitgan odamning ko'ngli undan xijolat tortgay va yana o'sha so'zni bir ibora bilan aytsa, eshitgan odamning joni undan rohatlanadi.

Kaykovus, «Qobusnoma»dan.

Tilning mavjud barcha vositalari va ular imkoniyatlaridan maqsadga muvofiq tarzda o'rinli, to'g'ri foydalanilgan holda tuzilgan nutq madaniy nutqdır. Nutq madaniyati esa ana shu tilni — aloqa-aralashuv qurolini ishlatishga bo'lgan munosabatdir. Bu noyob qurolni ishlatishga bo'lgan munosabat qanchalik yomon bo'lsa, uni ishlatishga qanchalik befarqlik bilan qaralsa, nutqning madaniylik darajasi ham shunchalik past bo'ladi va aksincha, munosabat qanchalik yuqori bo'lsa, nutq ham, aloqa ham shunchalik madaniy bo'ladi.

Soʻzlovchi yoki yozuvchida til imkoniyatlariga munosabat, uning ishlatilishidagi boshqa omillar: tafakkur, ong, borliq, turli vaziyat va holatlar, maqsadga boʻlgan munosabat qanchalik yuqori saviyada boʻlsa, nutq madaniyati ham yuqori saviyada boʻladi va aks holda nutq madaniyati ham past saviyada boʻladi.

Nutq madaniyati tilni, uning qonun-qoidalarini ongli idrok etish, aniq, ravshan, ifodali nutq tuza olish mahorati, tilning ifodaviy vositalaridan mazmun va uslubga koʻra nutqiy vaziyatga qarab oʻrinli foydalana bilishdir.

- 6- mashq.** Nutq odobi haqida sheʼriy misralarni oʻqing, maʼnosini oʻz soʻzlaringiz bilan yozing. Ajratilgan soʻzlarning maʼnosini izohlang.

Soʻzni koʻp soʻzlamay, sizlab ayt, oz-oz,
Tuman **soʻz tugunin** shu bir soʻzda yoz.

* * *

Kishi soʻz tufayli boʻladi **malik**,
Ortiq soʻz bu boshni etadi egik.

Yusuf Xos Hojib.

* * *

Oʻchukturma erni tilin, bil, bu til
Bashaqtursa, butmas, butar oʻq boshi.

* * *

Nekim kelsa erga tilitin kelur,
Bu tiltin kim **ezgu**, kim oqir boʻlur.

Ahmad Yugnakiy.

* * *

Soʻzchi holin boqma, boq soʻz holini,
Koʻrma kim der ani, koʻrgilkim, ne der.

* * *

Kim oz dedi nuqta ayshu kom oʻldi anga,
Soʻz **qoidasida** intizom oʻldi anga.

* * *

Har kimki **chuchuk** soʻz elga izhor aylar.
Har nechaki **agʻyor** durur yor aylar.
Soʻz qatigʻi el koʻngligʻa ozor aylar,
Yumshogʻi koʻngullarni giriftor aylar.

Alisher Navoiy.

* * *

Bor soʻzni soʻz sanab tebranmasin til,
Koʻrib, oʻylab soʻzla, keragini bil.

Soʻfi Olloyor.

11- topshiriq. Matnni oʻqing, soʻng adibning nutq madaniyati haqidagi fikrlarini sharhlab, ijodiy bayon yozing.

Har bir millatning dunyoda borligʻin koʻrsatadurgʻon oynai hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yoʻqotmak millatning ruhini yoʻqotmakdur... Zigʻir yogʻi solub, moshkichiri kabi qilub, aralash-quralash qilmak tilning ruhini buzadur. Bobolarimizga yetushgʻon va yaragan muqaddas til va adabiyot bizga hech kamlik qilmas...

Umumiy milliy tilni saqlamak ila barobar xususiy ogʻiz orasidagi tilni ham saqlamak lozimdur. Chunki soʻz insonning daraja va kamolini, ilm va fazlini oʻlchab koʻrsatadurgʻon tarozusidir. Aql sohiblari kishining dilidagi fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qiymatini soʻzlagan soʻzidan bilurlar. «Quruq soʻz — quloqqa yoqmas», demishlar.

Agar soʻz aql va hikmatga muvofiq boʻlub, oʻziga yoki eshituvchiga bir foyda chiqaradurgʻon boʻlmasa, asalari orasida gʻungʻurlab yurgan qovoqari kabi quruq gʻungʻurlamoq, faqat bosh ogʻrigʻidan boshqa bir narsa emasdur. Boshimizga keldurgan qattigʻ kulfatlarning koʻpi yumshoq tilimizdan keladur. Shuning uchun: «Koʻp oʻyla, oz soʻyla», demishlar.

Tillarning eng yaxshisi soʻzga usta til, soʻzlarning eng yaxshisi bilib, oxirini oʻylab soʻylangan soʻzdur.

A. Avloniy, «Turkiy guliston yoxud axloq»dan.

12- topshiriq. Nutq odobi to'g'risida aytilgan hikmat va maqollarni daftaringizga yozing hamda oxirgi ikkitasining ma'nosini izohlab bering.

1. Yaxshi so'zlashga o'rgan va muloyim so'zlashdan boshqa narsani odat qilma, negaki, qanday so'zni gapirishni istasang, til shuni gapiradi.
Kaykovus.
2. So'zi hisobsiz – o'zi hisobsiz.
3. Chin so'z – mo'tabar, yaxshi so'z – muxtasar.
4. Takallum bila kimsa inson erur,
So'zi yo'q bahoyimg'a ne son erur.

Alisher Navoiy.

Ajdodlarimiz qadimdan to'g'ri, ta'sirchan, chiroyli gapirishga intilish va ularni odatga aylantirishga ma'rifiy-axloqiy talab sifatida qarab kelganlar. So'zni qadrlash, yaxshi so'zlay olish, so'zlaganda o'ylab, tushunib gapirish, chin so'zlash, tilni tiyish, suhbat sirlarini saqlash, ezma va vaysaqi bo'lmaslik kabilarga amal qilish nutq odobining asosiy talablari hisoblangan. Nutqiy muomaladagi bu odatlar xalqimizning o'ziga xos an'anasi sifatida yashab va takomillashib kelmoqda.

Nutq madaniyatini egallash birinchi galda hozirgi o'zbek tili va uning mavjud ifoda vositalarini puxta o'zlashtirish, adabiy til me'yorlariga to'liq amal qilish kabi lisoniy omillarga; ikkinchidan, so'zlashganda muayyan axloq-odob me'yorlariga rioya etish, o'z va o'zgalar gapiga e'tiborli bo'lish, o'rinli so'zlash, tinglash, suhbatlashish, munozara madaniyatini bilish kabi ijtimoiy-ruhiy omillarga bog'liqdir.

7- mashq. Gaplarni o'qing. Nutq madaniyatiga oid maqol va hikmatlarni ko'chirib oling, ma'nolarini izohlang.

1. O'zbek xalqi: «O'ynab gapirsang ham, o'ylab gapir» deb nutqqa nisbatan jiddiy munosabatda bo'lishni xush ko'radi. 2. Abu Nasr Forobiy aql va mantiq ilmiga alohida e'tibor bergan, shuningdek, mantiq bilan grammatikaning o'zaro bog'liqligini

quyidagicha ta'kidlagan: «Mantiqning aqlga munosabati grammatikaning tilga munosabati kabidir. Grammatika odamlar nutqini tarbiyalagani singari mantiq ilmi ham tafakkurni haqiqiy yo'ldan olib borish uchun aqlni to'g'rilab turadi» 3. O'rta Osiyo xalqlarida notiqlik san'ati «voizlik», notiq — «voiz», nutq — «va'z» atamallari bilan nomlangan. 4. Alisher Navoiy nutq va unga amal qilish haqida quyidagilarni ta'kidlaydi: «Va'z bir murshid va ogoh ishidur va aning nasihatini qabul etgan maqbul kishidur. Avval bir yo'ldan bormoq kerak, andin so'ngra elni boshqarmoq kerak. Yo'lni yurmay kirgan itar va g'ayrimaqsud yerga yetar». 5. So'zni ko'ngulda pishirib toblamaguncha tilga keltirma. Dilda bor va fikrlarning hammasi aytgulik bo'lavermaydi. Ichda yotgan so'zlaring — sening sirlaring. Sir esa nafasga o'xshashdir. Chiqqan nafasday, uning ham sira qaytarilish imkoni bo'lmaydi (*A. Navoiy*). 6. Hamma qobiliyatlardan eng yaxshisi nutq qobiliyatidir... Nutqni juda yaxshi va san'atkorona o'rganib ol, doimo gapga chechan bo'lishga harakat qil. Nutqi shirin kishining mehribon kishilari ham ko'p bo'ladi (*Kaykovus*).

Savol va topshiriqlar:

- 1. Kamolatga yetishishda yozma nutqning hissasi qanday?*
- 2. Nutq savodxonligi nimalarda namoyon bo'lishini tushuntiring.*
- 3. Turli vaziyatlarda nutq odobiga qanday rioya qilishingizni izohlang?*
- 4. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati tushunchalarini farqlang.*
- 5. Sizningcha, notiqlikni qanday egallash mumkin? Tavsiyalar bering.*

- ♦ Imlo me‘yorlari
- ♦ Talaffuz me‘yorlari
- ♦ Grammatik me‘yorlar
- ♦ So‘z tanlash va qo‘llash me‘yorlari
- ♦ Uslubiy me‘yorlar

I. IMLO ME‘YORLARI

8- mashq. Gaplarni o‘qing. Xato yozilgan so‘zlarni aniqlab, to‘g‘rilar bilan almashtirib ko‘chiring. Xato yozish sabablarini tushuntiring.

1. Til tafakkurning in‘ikosi, uning hosilasidir. 2. Bu yerning iqlimi issiq siz mo‘tadil havoga ko‘nikgansiz. 3. Samarqanddan olgan taasurotlaringiz asosida insho yozing. 4. Bog‘ga chiqib, qipqizil olmalarni tariflang, baxru dilingiz ochiladi. 5. Davo hujatlari tayyor bo‘lguncha, ish joyingizdan tafsivnoma keltiring. 6. To‘y boshi dev qomat bir yigitni saxnaga chiqardi. 7. Amudaryoning bu qadar shiddatli oqishini endi ko‘rishim edida!

Imlo me‘yorlari, ya‘ni to‘g‘ri yozish me‘yorlari nutqiy savodxonlikni belgilovchi asosiy mezon sanaladi. Imlo me‘yorlari til vakillari tomonidan ongli ravishda kelishilgan holda yaratiladi. Bu me‘yorlarning amal qilishi maxsus imlo qoidalari bilan tasdiqlanadi.

Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosi asosidagi yozuv me‘yorlari O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1995- yil 24- avgustda tasdiqlangan «O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari»ga tayanadi.

Unga harflar imlosi, o‘zak va qo‘shimchalar imlosi, bo‘g‘in ko‘chirish, so‘zlarni qo‘shib va ajratib yozish kabilarga oid qoidalar kiritilgan. Yozma nutqda bu qoidalarga amal qilish majburiydir.

13- topshiriq. Boshqa tillarda o‘zlashgan yangi so‘zlar lug‘atini tuzing. Harflarning lotin yozuvidagi yangi o‘zbek alifbosida berilishini izohlang.

9- mashq. O‘, g‘ harflari qo‘shiladigan belgi bilan tutuq belgisining ishlatilishiga misollar yozing. Ularni namunadagidek ikki ustunga ajratib yozing.

Namuna:

1- ustun

o‘zbek

mablag‘

2- ustun

ta’sir

mo‘tabar

14- topshiriq. Matnni o‘qing va shu asosda to‘g‘ri yozish uchun nimalarni bilish kerakligi to‘g‘risida taklif-tavsiyalaringizni yozma ravishda bayon qiling.

So‘z va qo‘shimchalarni to‘g‘ri yozish, qo‘shib va ajratib yoziladigan so‘z va so‘z shakllarini bilish, bosh harflar bilan yozilishi kerak bo‘lgan so‘zlarni farqlash kabi imlo amallarini o‘zlashtirmasdan turib yozma savodxonlikka erishish mumkin emas. Imlo qoidalarini bilish faqat to‘g‘ri yozishni o‘rganish uchungina zarur deyish xato bo‘ladi. So‘zlarni to‘g‘ri o‘qish, nutq jarayonida to‘g‘ri talaffuz qilish, hatto so‘zning matndagi ma’nosini to‘g‘ri anglash va o‘rinli qo‘llay bilish uchun ham imlo qoidalarini puxta egallash taqozo etiladi.

Shuning uchun ham Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan «O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari»ni chuqur o‘rganish va yozma nutqda ularga to‘la amal qilish har bir o‘quvchi, qolaversa, barcha fuqarolarning burchidir. Afsuski, ko‘zga tashlanib turgan ko‘cha peshtoqlarida, idoralar nomi yozilgan lavhalarda ***Yunus-obod, Yangi—bozor, orom—baxsh, ko‘z oynak, elektro texnika*** kabi xato yozuvlar uchrab turibdi.

Vatanini, millatini sevgan har bir kishi yozuv madaniyati azal-azaldan milliy qadriyatlarning ko‘zgusi, ilmiy-ma’rifiy

salohiyatning belgisi bo'lib kelayotganini aslo unutmasligi lozim. Ulug'lanayotgan qadriyatlarimizdan biri bo'lgan milliy yozuvimizga hurmat va e'tiqodni to'g'ri va chiroyli yozish orqali tarbiyalashimiz maqsadga muvofiqdir.

10- mashq. So'zlarni ko'chirib yozing, qo'sh unli va undosh harflarning to'g'ri yozilishini esda tuting.

I. Matbaa, mutolaa, manfaat, mudofaa, murojaat, muta-assib, taassurot, taajjub, taassuf, shuur, vakuum, inshoot, badiiy.

II. Muqaddam, muddat, modda, moddiy, muqaddas, malla, metall, murakkab, mutafakkir, mukammal, tavakkal, tasarruv, tafakkur, tullak, taraddud, zukko, ziddiyat, Zahiriddin, gamma, grammatika, diagramma, hujjat, himmat, hammom, hurriyat, hakka, dukkak, lazzat, kollej, kakku, kalla, silliq, salla, sakkiz, sodda, jiddiy, go'mma, chappa, chillaki, xatti-harakat, qaddiqomat, achchiq, avvalo, omma, okkulist, yollanma.

ASOS VA QO'SHIMCHALAR IMLOSI

11- mashq. Gaplarni o'qing. Ajratilgan so'zlarning o'zagidagi o'zgarishlarni aniqlang va sababini izohlang.

1. **O'ynab** gapirsang ham o'ylab gapir. 2. Xalq botir **o'g'lonlarni** hech qachon unutmaydi. 3. **Og'zaki** nutq qisqa va ifodali bo'lishi kerak. 4. Qizcha erkalanib opasining **bo'ynidan** mahkam quchdi. 5. Bolaning ko'ngli o'ksimasin deb **yumshoq** o'rindiqqa o'tqazdi. 6. So'roq qilingan kishining ayblarini **sanab** berdik. 7. Sog'lom va zehnli bo'lib **ulg'aygan** bola hayotda **qiynalmaydi**. 8. So'z bilan **o'ynovchilardan** yuragim bezillaydi. 9. Musavvirning **bo'yog'ida** hayot chizgilari aniq ifodalangan edi.

O'zakdagi unlining o'zgarishi:

- **a** unlisi bilan tugagan fe'llarga - **v**, - **q**, - **qi** qo'shimchalari qo'shilganda **a** unlisi **o** ga o'zgaradi va shunday yoziladi.

Masalan: sina > sinov, so'ra > so'roq, tira > tiroq, say-ra > sayroqi kabi.

- **i** unlisi bilan tugagan fe'llarga qo'shilgan - **v**, - **q** qo'shimchalari **i** unlisini **u** ga aylantiradi. Masalan: *sovi* > *sovuq*, *to'qi* > *to'quvchi*, *o'qi* > *o'quv*. Lekin og'riq, iliq, qaviq so'zlarining o'zagidagi **i** o'zgarmaydi.

- **illa** qo'shimchasi orqali taqlidiy so'zlardan fe'l yasalganda (*taqilla*, *chirilla* kabi) asos so'z tarkibida **v** yoki **y** tovushi bo'lsa, bu qo'shimcha -**ulla** tarzida aytiladi va shunday yoziladi: *gurulla*, *shovulla*, *lovulla* kabi.

Unli tovushlar bilan tugagan *parvo*, *avzo*, *obro'*, *mavzu*, *mavqe* kabi fors-arab tillaridan o'zlashgan so'zlarga egalik qo'shimchalari qo'shilganda quyidagicha yoziladi:

a) I va II shaxs qo'shimchalari qo'shilganda ushbu so'zlardan so'ng **y** tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *parvoyim*, *avzoying*, *obro'yingiz*, *mavzuyim*, *mavqeying* kabi;

b) III shaxs egalik qo'shimchasi *parvo*, *obro'*, *avzo*, *mavqe* so'zlariga -**yi** shaklida qo'shiladi, *mavzu*, *orzu* so'zlariga -**si** shaklida qo'shiladi: *avzoyi*, *obro'yi*, *mavzusi*, *orzusi* kabi.

12- mashq. Quyidagi fe'llardan qo'shimchalar yordamida ot yoki sifat yasang va so'z o'zagidagi o'zgarishlarni ko'rsatib bering.

Ili, qayna, sovi, yumsha, qot, tin, yon, sana, to'qi, qizi, to'xta.

15- topshiriq. Matnni o'qing. Tovush o'zgarishiga uchragan so'zlarni aniqlab, bu o'zgarishlarning sababini tushuntiring.

Odob kichik yoshlilarni kattalar duosiga sazovor etadi; yoshlar u duo barakasidan umrbod bahramand bo'ladilar. Odob ulug'lar ko'nglida yoshlarga mehr uyg'otadi va u odobli yoshga bo'lgan muhabbat ko'nglida abadiy qoladi. Yoshlarni ko'zga ulug' qilib ko'rsatadigan fe'l-atvori odobdir, odoblilarning yurish-turishida xalq ulug'vorlik ko'radi.

Odob kishilar tarafidan qilinishi mumkin bo'lgan hurmatsizlik eshigini bekitadi va odamni hazil-mazaxdan, kamsitishdan saqlaydi. Odobdan kichiklarga shunchalik foyda yetadigan bo'lsa, kattalarga nechog'liq ekanini tasavvur qiling. Odob va tavoze do'stlik oynasiga jilo beradi va ikki oraga yorug'lik bag'ishlaydi.

Odob urug'ini ekan odamning hosili javohir bo'ladi. Odobli va go'zal xulqli odamlar ko'payaversa, xalqning do'stligi, ularning bir-biriga bo'lgan mehr-muhabbati borgan sari rivoj topadi.

Alisher Navoiy, «Mahbub ul-qulub»dan.

O'zak va qo'shimchadagi undoshning o'zgarishi:

-k, -q bilan tugagan so'zlarga egalik qo'shimchalari qo'shilganda **«k»** undoshi **g** ga, **q** undoshi esa **g'** ga o'zgaradi va shunday yoziladi. Masalan: *ohak* > *ohagi*, *bek* > *begi*, *tayoq* > *tayog'i*, *yo'q* > *yo'g'i* kabi.

Ammo *ishtirok*, *erk*, *huquq*, *ravnaq*, *yuq*, *haq*, *ishtiyoy* so'zlari bundan mustasno.

-ga, -gacha, -gach, -guncha, -gani, -gudek, -gan, -gin, -gina kabi -g harfi bilan boshlanuvchi qo'shimchalar qanday tovush bilan tugagan o'zakka qo'shilishiga qarab quyidagicha aytiladi va yoziladi:

a) **-k** undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda yuqoridagi qo'shimchalarning bosh tovushi **-k** tarzida aytiladi va shu harf bilan yoziladi: *tok* + *ga* > *tokka*, *ek* + *gin* > *ekkin*, *kichik* + *gina* > *kichikkina* kabi;

b) **-q** undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda bu qo'shimchalarning bosh tovushi **-q** tarzida aytiladi va shunday yoziladi: *soliq* + *ga* > *soliqqa*, *chiq* + *gani* > *chiqqani*, *yoq* + *gach* > *yoqqach*, *qo'rq* + *guncha* > *qo'rqquncha* kabi;

d) qolgan barcha hollarda so'z qanday tovush bilan tugashidan qat'i nazar (jumladan, **g, g'** bilan tugasa ham), ushbu qo'shimchalarning bosh harfi **g** bilan yoziladi: *barg* + *ga* > *bargga*, *dialog* + *ga* > *dialogga*, *bug'* + *ga* > *bug'ga*, *tog'* + *ga* > *tog'ga* kabi.

13- mashq. Lug'atdan **k, q, g, g'** undoshlari bilan tugagan 10 ta so'z toping va avval egalik, so'ngra **g** bilan boshlanuvchi boshqa qo'shimchalarni qo'shib, tovush o'zgarishiga uchrash hollarini sharhlang.

16- topshiriq. She'riy parchalarni ifodali o'qing. Tovush o'zgarishiga uchragan so'zlarni aniqlab, daftaringizga ko'chiring.

Har kimki chuchuk soʻz elga izhor aylar,
Har nechaki agʻyor durur yor aylar,
Soʻz qattigʻi el koʻngliga ozor aylar,
Yumshogʻi koʻngillarni giriftor aylar.

Alisher Navoiy.

Orzum shul, oʻchmasin yongan charogʻing,
Yulduzday nur sochsini chashming-qarogʻing,
Magar chinor boʻlsang, chinorday yasha,
Bevaqt uzilmasin biror yaprogʻing.

Abdulla Oripov.

Tarixing bitmakka, xalqim,
Mingta Firdavsiy kerak.
Chunki bir bor chekkan ohing
Mingta doston, oʻzbekim.

Erkin Vohidov.

Oʻzak va qoʻshimchadagi tovushning tushib qolishi:

— Ikkinchi boʻgʻin yopiq boʻlgan otlarga egalik qoʻshimchalari va shunday tarkibli feʼllarga **-il** nisbat qoʻshimchasi qoʻshilganda oʻzakdagi ikkinchi unli aytilmaydi va yozilmaydi. Masalan: *ogʻiz>ogʻzim*, *shahar>shahring*, *oʻgʻil>oʻgʻli*, *ayir>ayril*, *qayir>qayril* kabi.

— Ikkinchi boʻgʻini ochiq unli bilan tugagan sonlarga **-ov**, **-ala** qoʻshimchalari qoʻshilganda ham oʻzakdagi **-i** unlisi yozilmaydi: *ikkov*, *oltov*, *yettala* kabi.

— **men**, **sen** olmoshlariga **-ni**, **-ning**, **-niki** qoʻshimchalari qoʻshilganda qoʻshimchadagi **-n** aytilmaydi va yozilmaydi. Oʻzagi **-n** bilan tugagan boshqa soʻzlar bundan mustasno. Masalan: *meni*, *sening*, *meniki* va *oʻrinni*, *nonning*, *matnniki* kabi.

14- mashq. Gaplardagi qaysi soʻzlarning oʻzak va qoʻshimchasida tovush tushish hodisasi yuz berganligini aniqlang va shu soʻzlarni daftaringizga koʻchiring.

1. Oʻz koʻnglingni koʻtarishning eng yaxshi yoʻli kimningdir koʻnglini koʻtarishdir (*Mark Tven*). 2. Har kimki atogʻa

ko'p rioyat qilg'ay, o'g'lidan anga bu ish siroyat qilg'ay (*Alisher Navoiy*). 3. Sening har bir ishing boshqalarga ibrat bo'lishini unutma. 4. Og'ziga kelganni demoq nodonning ishi (*Alisher Navoiy*). 5. Ikkalasi ham shahrimizdagi o'zgarishlarni ko'rib lol qolishdi. 6. To'pidan ayrilganni bo'ri yer (*Maqol*). 7. Sening tug'ilib o'sgan qishlog'ingdan ayrilmasligingni bilar edim. 8. Meniki-seniki deb tortishib, necha marta burni qonadi hamki, og'zini tiyolmaydi. 9. Men ham bir o'g'lingman, ona sayyora, Bag'ring men uchun ham xoki pok bo'lsin (*A. Oripov*).

17- topshiriq. Do'stlik va sadoqat mavzusidagi maqollardan ayting. So'zlarida tovush o'zgarishlari bo'lgan maqollarni yozib oling va bu o'zgarishlarni imlo qoidalari asosida izohlab bering.

Qaratqich kelishigi qo'shimchasi yozuvda **-ning** shaklida ifodalanadi: *O'zbekistonning iqtisodi, bilimning kuchi*. Bu kelishik ma'nosi jonli nutqda **-ni**, she'r tilida **-n**, **-im** shakllarida ifodalanishi mumkin: *Ukamni oldiga kirdim. O'zbekiston Vatanim manim*.

Tushum kelishigi doimo **-ni** shaklida yoziladi: *Lolani ko'rdim, mehrimni berdim* kabi. She'riy til va og'zaki nutqda **-n**, **-di**, **-ti**, **-i** shakllarida qo'llanishi mumkin: *Har fasl o'z ishin qilar. Adl qulog'i-la eshit holini (Muqimiy)*.

Qaratqich va tushum kelishiklari ba'zi o'rinlarda belgili (**-ning**, **-ni** qo'shimchasi bilan), ba'zan belgisiz (qo'shimchalarsiz) qo'llanadi.

Xususiyluk, aniqlik ma'nosi ifodalanganda bu kelishiklar belgili ishlatiladi (*uyning eshigi, oq gulni uzatmoq* kabi), umumiylik, noaniqlik ma'nosi esa bu kelishiklarning belgisiz shakli orqali ifodalanadi (*shahar ko'chasi, olma yemoq* kabi).

15- mashq. Nuqtalar o'rniga kelishik qo'shimchalaridan qo'yib, gaplarni ko'chiring. **-ning**, **-ni** qo'shimchalarining qo'llanishini izohlang.

1. Mamlakat... kichik bir qismi bo'lgan oila..., un... tinchligi... asraylik. 2. Hayotda o'z o'zni... topishida odam... bolalikdagi

faoliyati, olgan bilimi va tarbiyasi katta o‘rin tutadi. 3. Ba‘zan o‘ylab deyman, ne bo‘lardi gar, qudrat... ko‘rgizsa tabiat hassos. Va inson suvrat... u muqarrar, fe‘l-u atrofiga aylab qo‘ysa bas (*A. Oripov*). 4. Yo‘lchi arava... nimasi shikastlangani... payqamay, hayron bo‘lib turar ekan, arava... tagidan dehqon... ayanchli tovushi eshitildi (*Oybek*). 5. Ko‘p til... bilmoqlik... foydasi katta, u inson... katta boyligi hisoblanadi. 6. Haq yo‘linda kim sanga bir harf o‘qitmish ranj ila, Aylamak bo‘lmas ado o... haq... yuz ganj ila (*A. Navoiy*). 7. Inson dunyo... qanchalik bilsa, o‘zligi... ham shunchalik anglaydi (*I. Gyote*).

QO‘SHMA VA JUFT SO‘ZLAR IMLOSI

16- mashq. Gaplarni o‘qing, ulardagi qo‘shma va juft so‘zlarni toping va alohida-alohida ustunlarga ajratib, daftaringizga ko‘chiring.

1. Farg‘ona vodiysi osmono‘par tog‘lar bilan o‘ralgan. 2. Quyosh tog‘-toshlarni qizdirgan payt, ertapishar olmalar qip-qizil. 3. G‘o‘zapoyasi yig‘ib olingan daladan yoz-u qish hosil olinadi. 4. Yosh-qari, erkak-ayol aralash-quralash bo‘lib ko‘cha boshida to‘planishdi. 5. «Qo‘shariq» jamoa xo‘jaligida g‘o‘za obihayotga qondirilmoqda. 6. Ona-bola uy-joyini yig‘ishtirib, sadarayhon atrofida dam olishdi. 7. Bu bodomqovoq qiz xushfe‘l tabiati bilan katta-yu kichikning olqishiga sazovor bo‘ldi.

18- topshiriq. Lug‘atdan ikki va undan ortiq o‘zakli qo‘shma so‘zlarga 10 ta misol toping va ularning 4 tasi ishtirokida gaplar tuzing.

Quyidagicha tuzilishdagi qo‘shma so‘zlar qo‘shib yoziladi:

- bir tushunchani bildiradigan va bir bosh urg‘u bilan aytiladigan qo‘shma so‘zlar: *belbog‘, asalari, oshqozon, sheryurak, qashqargul* kabi;
- *xush, kam, ham, umum, bop, noma, xona, sifat, rang, baxsh* kabi so‘zlar yordamida yasalgan qo‘shma so‘zlar: *xushxabar, kamhosil, hamfikir, umumxalq, hammabop, tavsiyanoma* kabi;

- ikkinchi qismi **-(a) r, mas** qo'shimchalari bilan tugaydigan qo'shma so'zlar: *o'rinbosar, cho'lquvar, ishyoqmas, qushqo'nmas* kabi;

- keyingi qismi turdosh ot yoki *obod* so'zi bilan ifodalangan geografik nomlar: *Amudaryo, Yangiyo'l, Kosonsoy, Yunusobod* kabi.

17- mashq. Berilgan qo'shma so'zlarning tarkibini aniqlang va imlosini tushuntirib bering.

Oqqo'rg'on, qushtili, tinchliksevar, umumjahon, baqate-rak, makkajo'xori, Sirdaryo, sovuqmijoz, devqomat, pirpirak, olmaqoqi, suvilon, bayramoldi, qo'lbola, sohibjamol, birpas, mingoyoq, xushhavo, qo'ziqorin, bodomnuxsa, izzattalab.

19- topshiriq. Ruboiylardagi qo'shma so'zlarni aniqlab, tarkibini izohlang.

Shoho, fuqaroki munisi g'amduhlar,
Bedordil-u ko'zlari purnamdurlar
Zinhor alarni qilmag'il ozurda,
Otashdam-u barhamzani olamdurlar.

Shermuhammad Munis.

Tole' yo'qki jonimg'a balolig' bo'ldi,
Har ishniki ayladim, xatolig' bo'ldi.
O'z yerni qo'yib Hind sori yuzlandim,
Yo rab, netayin, ne yuzqarolig' bo'ldi.

Z. M. Bobur.

Quyidagi tuzilishdagi qo'shma so'zlar ajratib yoziladi:

- birinchi qismi sifat, ikkinchisi atoqli ot bo'lgan geo-grafik nomlar: *Kichik Osiyo, Sharqiy Turkiston, Quyi Chirchiq* kabi;

- qo'shma fe'lining qismlari ajratib yoziladi: *shifo top-moq, olib chiqmoq, yoza boshlamoq, aytib bermoq, ko'rgan edi* kabi;

- qo'shma ravishlar ajratib yoziladi: *har kim, hech bir, hamma vaqt, qay kuni* kabi. *Biroz, birpas, birato'la, birmuncha* so'zlari bundan mustasno;

• o‘zaro **-dan** qo‘shimchasi bilan bog‘langan takror so‘zli birikmalar: *kundan kunga, tomdan tomga, ochiqdan ochiq, ko‘pdan ko‘p* kabi.

20- topshiriq. Lug‘atdan ajratib yoziladigan so‘zlarga 10 ta misol toping va ularning 4 tasi ishtirokida gaplar tuzing.

18- mashq. Matnni o‘qing. Ajratib yoziladigan so‘zlarni aniqlab, tuzilishini izohlang.

— ... Maqsadlari juda ochiq! Bittasi mingboshi bo‘lmoqchi, ikkinchisi Normuhammadning o‘rniga minmoqchi, uchinchisi yana bir shaharni o‘ziga **qaram qilmoqchi**. Xon ersa Musulmongulga bo‘lgan adovatini qipchoqni qirib alamdan chiqmoqchi!

Menga qolsa o‘rtada shundan boshqa **hech gap** yo‘q, o‘g‘lim! Men ko‘p umrimni shu yurtning tinchligi va fuqaroning **osoyishi uchun** sarf qilib, o‘zimga azobdan boshqa hech bir qanoat hosil qilolmadim. Ittifoqni nima ekanini bilmagan, yolg‘iz **o‘z manfaati**, shaxsiyati yo‘lida bir-birini yeb-ichgan mansabparast, dunyoparast muttahaamlar Turkiston tuprog‘idan yo‘qolmay turib, bizning odam bo‘lishimizga aqlim **yetmay qoldi...** Biz **shu holda** ketadigan, bir-birimizning tegimizga suv quyadigan bo‘lsak, yaqindirki, chor istibdodi Turkistonimizni egal-lar va biz bo‘lsak o‘z qo‘limiz bilan kelgusimizni o‘ris qo‘liga qoldirgan bo‘lurmiz.

O‘z naslini kofir qo‘liga tutqin qilib topshiruvchi — biz ko‘r va aqlsiz otalarga xudoning la‘nati albatta tushar, o‘g‘lim! Bobolarning **muqaddas gavdasi** madfun Turkistonimizni kofirxona qilishga hozirlangan biz itlar, yaratuvchining qahriga albatta yo‘liqarmiz!

Temir ko‘ragon kabi dohiylarning, mirza Bobur kabi fotihlarning, Forobiy, Ulug‘bek va Abu Ali ibn Sino kabi olimlarning **o‘sib-ungan** va nash‘u namo qilganlari **bir o‘lkani** halokat chuquriga qarab sudraguvchi, albatta, Tangrining qahriga sazovordir, o‘g‘lim! Gunohsiz bechoralarni bo‘g‘izlab, bolalarini yetim, xonalarini **vayron qiluvchi** zolimlar — qurtlar

va qushlar, yerdan o'sib chiqqan gilyohlar qarg'ishiga nishonadir, o'g'lim!..

A. Qodiriy, «O'tkan kunlar»dan.

19- mashq. Juft so'zlarni ajratib oling va daftaringizga ko'chiring. Ularning ma'nosini tushuntiring.

Urf-odat, nim pushti, yarim orol, tez-tez, baxt-saodat, dori-darmon, toshko'mir, yalang oyoq, tasdiq etdi, uch-to'rt, yoza-yoza, o'g'il-u qiz, qosh-qovoq, olgan bo'ldi, qo'rqa-pisa, shu on, tokqaychi, yuzma-yuz, hovli-joy, so'ramay-netmay, olaqarg'a, asbob-uskuna, yer-u osmon, sap-sariq, hol-ahvol, ko'ksulton, keta ber, yoz-u qish.

21- topshiriq. Quyidagi so'zlar yoniga mos so'zlar qo'yib juft so'zlar yasang va yozilishini izohlang.

Qarindosh - ..., kuch - ..., qovun - ..., yo'l - ..., non - ..., osh - ..., o'yin - ..., bo'lar - ..., gul - ..., yer - ..., yor — ..., dor - ..., tepsa — ..., temir - ..., asta — ..., oq — ..., chora - ..., kirim - ..., mehr - ..., aytdi - ..., kecha - ..., uzoq -

Quyidagi so'zlar chiziqcha bilan ajratib yoziladi:

- juft va takror so'zlarning qismlari chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *asta-sekin, uch-to'rt, kiyim-kechak, qop-qop, uy-uyiga* kabi;
- juft so'zlar orasida **-u (-yu)** bog'lovchisi qo'llansa, bog'lovchidan oldin chiziqcha qo'yiladi: *oq-u qora, kecha-yu kunduz* kabi;
- **-ma, -ba** yordamida birikkan so'z qismlari chiziqcha bilan yoziladi: *yuzma-yuz, rang-barang, qadam-baqadam* kabi;
- arab raqamlari bilan yozilgan tartib sonlar chiziqcha bilan yoziladi: *5- sinf, 6- «V» sinf, 1991- yil, 3- mart* kabi.

22- topshiriq. Lug'atdan 10 ta so'z tanlab, ularni yuklamalar bilan qo'llang va chiziqcha bilan yoziladiganlarini bir ustunga, qo'shib yoziladiganlarini boshqa ustunga yozing.

II. TALAFFUZ ME'YORLARI

23- topshiriq. Matnni o'qing, so'zlarning talaffuzi va yozilishidagi xatolarni aniqlab, o'zaro munosabatini izohlang.

— Modarni ko'rdilarmu? — so'radi Vafo attor kemshik tishlarini ko'rsatib. — Xo'sh, qalaylar, kampir tuzuklarmu?

— Rahmat! — Bashirjon gapni qisqa qilib, o'tib ketmoqchi edi, lekin Vafo attor:

— Bir daqiqa! — deya uning yengidan tortdi.

— Xo'sh!

— Indi, uka o'rtoq Zaynishuv! — dedi u mitti ko'zlarini yiltiratib. — Biz o'zimiz betobdurmiz, hovlida nogiron kurra-
chaning holi ne kechdi? Kecha o'g'ul kelib erdi, eshshak bolasiga yem va beda kerak deydur...

Bashirjonning jahli chiqib ketdi, attorning qo'lini qahr bilan siltab tashladi.

— Bas-da endi! — dedi u qip-qizarib. — Hozirga qadar o'ttiz so'm oldiyiz... O'sha kurrayiz ikki pulga qimmat!

— Mani, bemorni siltamang, uka o'rtoq Zaynishuv! — dedi Vafo attor yig'lamsirab. — Bobongiz tengiman, siltamang mani!

Ne 'mat Aminov.

20- mashq. Berilgan so'z va so'z birikmalarini to'g'ri talaffuz qiling, ma'nosidagi farqlarning sababini tushuntiring.

Bir daf'a — daf etilmoq, man keldim — man qilinmoq, shox kesmoq — shohni surmoq, modda — moda, qattiq — qatiq, da'vo — davo, maqta — maqta', ta'rif — tarif, sur'at — surat, hil-hil pishmoq — xilma-xil tovlanmoq, tovlanmoq — toblanmoq, sillasi qurimoq, — silab qo'ymoq, tilla — tila.

Og'zaki nutq jarayonida til birliklarini adabiy til me'yorlariga muvofiq aytilishi **talaffuz me'yorlariga** asoslanadi.

Talaffuzda tovushlarning to'g'ri aytilishi muhim bo'lib, o'ziga xos qonuniyatlarga asoslanadi.

Nutq tovushlarining soʻz tarkibida alifboda belgilanganidek talaffuz qilinishi meʼyoriy sanalishi bilan quyidagi holatlar ham talaffuz meʼyoriga muvofiqdir:

1. Soʻz oxirida **b** tovushining jarangsizlanib, **p** tarzida aytilishi: *hisob* > *hisop*, *kelib* > *kelip*.

2. Soʻz oxirida **d** tovushining **t** tarzida talaffuz qilinishi, **d** yoki **t** tovushlarida tushib qolishi: *dard* > *dart*, *band* > *bant*, *goʻsht* > *goʻsh*, *past* > *pas* kabi.

3. Ayrim soʻzlarda **l** tovushining tushib qolishi: *boʻlgan* > *boʻgan*, *kelsa* > *kesa* kabi.

4. *Bank*, *tank*, *disk* kabi oʻzlashma soʻzlarga **a** tovushi qoʻshib aytilishi, baʼzi oʻzlashmalar talaffuzida **v** tovushining **f** tarzida oʻzgartirilishi meʼyordan chekinish hisoblanmaydi.

21- mashq. Soʻzlarni toʻgʻri talaffuz qilgan holda oʻqing. Tovushlar talaffuzida yoʻl qoʻyilishi mumkin boʻlgan holatlarning sababini izohlang.

Xursand, fikr, yuzsiz, tavsif, borarkan, sunbula, uchta, ketdi, boʻlsa, ravshan, boringiz, fabrika, buncha, taxt, oftob, borib, televideniye, avtomobil, qoʻshiq, manba, ketyapman, birla, yigitcha, tuzsiz, mazkur, oqshom, toʻqson, bizni, novvoy, seshanba, yutuq, yubordi, supra, birorta, marotaba, kabob, tebranmoq, yomgʻir, Abdusalom, jabr-sitam, Xolida opa, konstitutsiya, boj, billur, hozir, soʻzsiz.

24- topshiriq. Tez aytishdagi tovushlar mosligini aniqlang, **ng, q, gʻ, j** tovushlarini aniq va toʻgʻri talaffuz qiling.

1. Zang bosganga rang yuqmas, rang yuqqanni zang bosmas.

2. Tubsiz dengiz dedingizmi, dengiz tubsiz dedingizmi?

3. Gʻozgʻonning marmari jahonga mashhur, bizning gʻoz-gʻonchilar shuning uchun magʻrur.

4. Simyogʻochdagi qaldirgʻoch qayragʻochdagi qora qargʻaga qayrilib qaraganda, qayragʻochdagi qora qargʻa qaragʻayga qaradi.

5. Sijjakdagi gʻijjakchi jiydadan gʻijjak yasarmish.

6. Jajji jibljajibon jajji Jo'ra bilan jo'ra, jajji Jo'ra jajji jibljajibon bilan jo'ra.

25- topshiriq. She'rni ifodali o'qing, unli tovushlarni to'g'ri talaffuz qiling. Misralar ohangiga e'tibor bering.

...Farog'at borligin unutib qo'ydim,
Bag'ringa chaqinlar tegdi daf'atan.
Sendan-da ulug'roq narsa yo'qligin
sochim oqarganda angladim, Vatan!
Buncha kech angladim,
nega muncha kech...
anglasam loaqal o'ttiz yil avval,
Loaqal tug'ilmay turib anglasam...
Ko'rgan bo'larmidim seni mukammal.
Hali asl Vatan bo'lmog'ing uchun
ovozi toshlarni yorar kuychilar,
qanchalab sehrigar shoirlar kerak,
qancha bilim kerak,
qancha kuch-chidam.
Umrin ko'chkilarday jimjit, shiddatli,
butkul tinmoq uchun bir kun bemalol
faqat yaxshi bo'lmoq judayam kamdir,
juda kamlik qilar yashamoq halol.
Naqadar kechikib angladim seni,
chaqinlar yo'q qilsa meni daf'atan,
ayt, qandoq chidayman bunday xo'rlikka,
ayt, qandoq yotaman qa'ringda, Vatan!

Shavkat Rahmon.

III. GRAMMATIK ME'YORLAR

22- mashq. Nuqtalar o'rniga **-ning** yoki **-ni** qo'shimchalaridan mosini qo'yib, gaplarni ko'chiring. Kelishik qo'shimchasini olgan so'z qaysi so'z bilan bog'langanligini aniqlang.

1. Shevaga xos qo'shimchalar... adabiy til qoidalariga mos holatda ishlatmaslik imlodagi xatolar... kelib chiqishiga sabab bo'ladi. 2. Aristotel har bir jumla... asosiy fikr... ifoda etishga qaratilishi..., ravon va tinglovchi tushunadigan darajada sodda bo'lishi... talab etadi. 3. Safar aka... astoydil achchiqlangani ... sezgan imomi oraga tushdi (*A. Qod.*). 4. Yo'lchi arava... nimasi shikastlangani... payqamay, hayron bo'lib turar ekan, arava... tagidan dehqon... ayanchli tovushi eshitildi (*O.*). 5. O'rmonjon Qurbon ota... bu ish... bemaslahat, bemavrid boshlanganiga xafa bo'ldi (*A. Q.*). 6. Elmurod... hammadan oldin yuborilgan razvedka... hadeganda qaytmayotgani tashvishlantirdi (*Sh.*). 7. Ona tilimiz... ijtimoiy hayot... barcha sohalaridagi mavqei... oshirish barcha... vazifasidir.

26- topshiriq. -li va -lik, -qaz va kaz, -dir va -tir, -chi va -(u)vchi qo'shimchalari ishtirok etgan so'zlarni topib, bir-biriga qiyoslang, farqlarini izohlang va qaysi biri to'g'ri qo'llanganini ayting.

Namuna: Go'shtli somsa — go'shtlik somsa.

Buxoroli ustalar — buxorolik ustalar.

So'z shakllari, qo'shimchalar, so'z birikmalarining yozilishi, gapda so'zlarning tartiblanishi, moslashuvi **grammatik me'yorga** asoslanadi. Nutqning grammatik jihatdan to'g'ri bo'lishi adabiy tilning asosiy talabidir. Gapda so'z va qo'shimchalarning to'g'ri bog'lanishi, ega-kesim mosligi, gap bo'laklarining tartibi grammatika qoidalari asosida shakllanadi.

Shuning uchun gap tuzishda, jumla qurishda quyidagilarga amal qilish lozim:

— kelishik qo'shimchalarining ma'no va vazifalarini farqlash hamda o'rinli qo'llash.

Masalan, **-ning** qo'shimchasi ot bilan otni, **-ni** esa ot bilan fe'lni o'zaro bog'laydi: *ukamning kitobi, kitobni olmoq* kabi;

— ot va sifat yasovchi qo'shimchalarni farqlash:

— *tuzdon* (ot) *gapdon* (sifat), *kiyimlik* (ot) *yashil* — *kiyimli* (sifat), *tenglama* (ot) — *ko'chma* (sifat) kabi;

— fe'l nisbatlarini hosil qiluvchi qo'shimchalarni to'g'ri qo'llash: *tadbir o'tkazmoq* — *ko'chat o'tqazmoq*, *kuldir* — *keltir* kabi;

— ega va kesimning shaxs-sonda mosligini ta'minlash: *Ular o'qiydilar*. (*Ular o'qiydi* tarzida emas);

— gapda so'z tartibiga amal qilish:

Uyga shoshib kirdi. (*Kirdi shoshib uyga* emas).

Izoh: She'riy janrlar tilida nutq maqsadiga ko'ra misralarda so'zlar tartibining o'zgarishiga yo'l qo'yiladi.

27- topshiriq. Matnni o'qing, grammatik me'yorlarga amal qilingan holatlarni, so'zlar tartibidagi o'zgarishlarning mohiyatini izohlang.

...Nega buncha nola chekasan, o'g'lim Muhammad Humoyun podshoh? Bu cheksiz iztiroblar boisi ne?

Va shu ondayoq bu hadsiz-hisobsiz savollarga javob topgandek bo'ldi: iztiroblar boisi — tiriklikda, insonlikda. Faqat tirik odamgina iztirob chekmoqqa, iztiroblar ichra tobora tozarib, yuksalib, hayotning jamiki mashaqqatlarini yengib bormoqqa qodir.

Dunyodagi hatto eng ulug' o'lik ham iztirob chekmoqdan mahrum, zero, insoniy iztirob — tiriklik nishonasi, barhayot diyonat ovozidir. Demak, mehnat-u tarbiyalari zoye ketmabdi — Humoyun tegrasiga boqar ekan, yuragi dardga to'ladi, dard uni bezovta xayol bilan qadamini taftish etadi. Demak, uning ko'ksida vijdoni uyg'oq, adl-u insofi tirik. Balli, o'g'lim, deb shivirladi u, barakalla, bahodirim!.. Ammo shu zahoti ko'nglini muzlatib xavotir tuyg'usi bostirib keldi: bu yumshoqfe'llik bilan Humoyunning mamlakatdorlik qilmog'i qiyin, benihoyat qiyin!

Dili muhtar bo'lib, o'g'lining maktubidan bir taskin-tasalli qidirdi. Humoyun xushxat edi, lekin maktubning ba'zi o'rinlarini qiynalib, tasmollab ma'nosini chaqdi.

«Yana men degandek, bu xatlaringni bitibsen va o'qumaysen, ne uchunkim, agar o'qur xayol qilsang edi, o'qiyolmas eding», — deya tashvish bilan yoza boshladi u...

X. Sultonov, «Nuqta».

IV. SO‘Z TANLASH VA QO‘LLASH ME‘YORLARI

23- mashq. Gaplarni o‘qing, noo‘rin ishlatilgan so‘zlarni to‘g‘rilari bilan almashtirib, gaplarni ko‘chiring.

1. Yigitcha raso charchagan ekanmi, ovqat yeb darrov uxlab qoldi. 2. Ko‘lning zilol suvida tonggi quyosh nurlari toblanmoqda edi. 3. Asl shoyidan tikilgan kuylak bu qomatdor qizga yoqishini bildi. 4. Ishimiz shunday suratda davom etsa, qurilishni bayramgacha tugatamiz. 5. Qara, o‘g‘lim, eshikka bir inson keldi. 6. Cho‘pon ozg‘in qo‘ylarni yaylovga haydab, o‘z makoniga qaytib keldi. 7. Nachalnikka uchrashsam, sudga davo qilishingiz mumkin, dedi.

28- topshiriq. Matnni o‘qing. Yozuvchining fikrlariga munosabat bildirib, so‘z qo‘llashning ahamiyatini asoslang.

Gap shundaki, hozirgi vaqtda, tilimizning boyligini, uning qochiriqlarini o‘rganishga eringan, so‘z san‘atiga hunar deb emas, kasb deb qaraydigan, bisotidagi bir hovuch so‘zni yillar davomida aylantirib kun ko‘rib yurgan bir turkum qalam ahlining «faoliyati», chala mulla ba‘zi olimlarning «ilmiy xulosa»lari natijasida ajib bir til bunyodga kelgan. Bu tilda hech kim gapirmaydi, zotan gapirish mumkin ham emas, faqat yozib o‘qib berish mumkin. Bu tilda yozilgan narsani bir qiyomda o‘qimasdan ham iloj yo‘q. Bu tilning hech qayerga yozilmagan, lekin amalda joriy bo‘lgan temir qonuniga ko‘ra «yaxshi ovqat yedim!» deb yozib bo‘lmaydi, albatta, «sifatli ovqatlan dim» deb yozish shart! «Papiros chekadigan kishi gugurtini olib yurishi kerak» deb yozish to‘g‘ri emas. «Papiros chekish odatiga ega bo‘lgan kishi o‘zini tegishli gugurt bilan ta‘minlab yurishi kerak» deb yozilsa to‘g‘ri bo‘ladi! Bu tilda latifa aytib bo‘lmaydi, yozib bo‘lmaydi! Bu tilda hazilga, maqolga, matalga, ajoyib xalq iboralariga o‘rin yo‘q. Bu til har qanaqa jonli fikrga kafan kiygizadi, har qanaqa o‘ynoqi mazmunni taxtaga tortadi, har qanaqa lektorni g‘urbatning uyasiga, har qanaqa auditoriyani o‘lik chiqqan hovliga aylantiradi!

A. Qahhor, «Quyushqon».

Adabiy tilda mavjud bo'lib, shu tilda gaplashuvchilarga tushunarli bo'lgan **so'zni qo'llash** nutqning muhim me'yorlaridan sanaladi. So'zni to'g'ri qo'llashda quyidagilarni e'tiborga olish lozim:

- so'zning nutqda ortiqcha takrorlanishiga yo'l qo'ymaslik uchun uning ma'nodoshlaridan o'rinli foydalanish;
- shakldosh va paronim so'zlarni ma'nolarini farqlagan holda ishlatish;
- so'zlashuvchilar uchun tushunarsiz bo'lgan sheva so'zlari yoki ijtimoiy guruhlariga oid argolarni qo'llamaslik;
- o'zlashma so'zlarni no'rin qo'llashdan cheklanish, ularning milliy tildagi muqobillaridan foydalanish;
- so'z qo'llashda ixchamlik, tejamkorlikka erishish.

24- mashq. Gaplarni o'qing, ajratilgan so'zlarning ma'nosini izohlang va ma'nodoshlarini toping.

1. Temur **tug'i** yetmagan joyni qalam bilan oldi, Alisher (A.O.). 2. **Tiliga kuchi yetadigan** kishi aql podshosidir; so'zga ahamiyat bermaydigan kishi la'natlangan, pastdir (A. Navoiy). 3. Xalq **oldida** gapirganda so'zing go'zal bo'lsin, bu so'zni xalq qabul qilsin («Qobusnoma»). 4. Xullas, yaxshi nutq tuzish uchun *nahv*, *aruz*, *mantiq* fanlari hamkorligidan foydalanish zarur bo'ladi. Ularning birontasiga ahamiyat bermaslik, bulardan birining qoidasi buzilishi qolgan ikkitasiga ta'sir qilmay qolmaydi (Beruniy). 5. Agar so'z senikimi yoki sen so'znikimi, deb so'rasalar, aytgil: **men so'zniki va so'z menikidir**, chunki so'z insonlik daraxtining **mevasidir**, daraxtni mevadan, mevani esa daraxtdan ajratib bo'lmaydi. Agar nuqsonli so'z qaysidir, deb so'rasalar, Xudo va Rasulning so'ziga **muvofig** kelmaydigan so'z, deb javob bergil (*Koshifiy*). 6. Agar gapirgan vaqtingda so'zning qanday **ma'noga** ega ekanligini bilmasang, qushga o'xshaysan, bunday qushni to'ti deydilar (*Kaykovus*).

29- topshiriq. Alisher Navoiyning «Hayratul abror» dostonidagi «So'z ta'rifi» qismini o'qing va bu parchani nasrda yozing.

V. USLUBIY ME'YORLAR

30- topshiriq. Matn namunalarini o'qing va bir-biriga qiyoslang. So'zlar va ularning ma'nolaridagi farqlarni izohlang.

1. Texnika — yunoncha so'z bo'lib, san'at, mahorat degan ma'noni bildiradi. Texnika — inson faoliyati vositalari majmui. Ishlab chiqarish jarayonlarini amalga oshirish va jamiyatning turmush talablarini qondirishga xizmat qiladi. Ba'zan biror faoliyatdagi mahorat va usullar ham texnika deb ataladi. (Masalan, milliy kurash texnikasi). Ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanish jarayonida insoniyatning bilimi va ishlab chiqarish tajribasi texnikada mujassamlanadi. Texnika insonning og'ir mehnatini yengillashtiradi.

2. Shirin muomalada bo'lish har bir kishining burchidir. Odamlar bir-birlarining qalbiga yaxshi va shirin so'z orqali yo'l topadilar. Ammo inson qalbiga so'zni o'z holicha singdirib bo'lmaydi. Buning uchun o'zingizga libos tanlagan kabi so'zni ham pardozlaysiz. So'zingizga libos sifatida ohang kiydirasiz, gapingiz go'zal so'zlardan tashkil topsin. Ortiqcha har bir so'z noo'rin ichilgan dori kabi zararlidir. Har bir kishi so'zning qadrini baland tutsin, samimiy va jarangdor so'zni sog'inib yashasin.

31- topshiriq. Yuqoridagi matnlar asosida quyidagi topshiriqlarni bajaring:

1. Mahorat, turmush, qondirmoq, yengillashtirmoq, inson, libos, so'z, qalb, qadr so'zlarining ma'nodoshlarini toping.

2. Matnlardagi fe'l shakllarini o'zaro qiyoslang, farqini tushuntiring.

So'zni matnning xususiyati, nutqning maqsadiga muvofiq ishlatish, ko'pchilikka tushunarli bo'lgan so'z shakllarini qo'llash, so'z va qo'shimchalar hamda gap tuzilishidan nutq uslubining turiga muvofiq foydalanish adabiy tilning **uslubiy me'yorlariga** tayanadi.

Uslubiy me'yorlarga amal qilishda quyidagilarni unutmaslik lozim:

- soʻzning asl va koʻchma maʼnolarini farqlash;
- soʻzning maʼnodoshlik, shakldoshlik, uyadoshlik, darajalanish imkoniyatlarini bilish va bulardan oʻrinli foydalanish;
- soʻz va iboralarni aniq, tushunarli tarzda qoʻllash;
- nutq uslublarining oʻziga xos xususiyatlarini nazarda tutish;
- til vositalarining badiiy, taʼsirchan imkoniyatlaridan oʻrinli foydalanish;
- soʻzlarning uslubiy farqlanishini hisobga olish.

25- mashq. Gaplarni oʻqing. Maʼnosi oʻzgargan soʻzni koʻchirib yozing, maʼno farqlari va uslubiy vazifasini koʻrsating.

1. Mollarning narxi pasaysa, ishlab chiqarish pasayadi. — Samadboy shu qishloq odamlarining mollarini boqib yuribdi.
2. Fuqaro oʻz ixtiyoriga koʻra qonun doirasida oʻziga maʼqul ish bilan shugʻullanadi. — Ikkita doira chizing, ularning ichiga zid maʼnoli soʻzlarni yozib chiqing.
3. Eshitgan quloq nima deydi? — Quloq pardalari ehtiyotli muolajani talab etadi.
4. Yurak faoliyati insonning asab tizimiga bevosita bogʻliqdir. — Yuragimga yaqin kishilar bilan ochiq gaplashib oldim.
5. Maʼlum boʻldiki, yangi dastgohlar korxona hisob-kitobida qayd etilmagan. — Ular qachonlardir oʻz «ega»sini topib ketganini xodimlar yaxshi bilishadi.

32- topshiriq. Sheʼrni oʻqing, ajratilgan soʻz va birikmalarning maʼnosini izohlang.

Men kimnidir kutgayman, mahzun

...Yiroqlarda ingranar List ham,
Qulogʻimga **boʻzlaydi Furqat**.
Huzurimga chiqmas bir odam,
Men baribir kutgayman faqat.

Shilliqqurtday **to'lg'anar ariq**,
Suyanaman **badburush tolga**.
Osmon yuzi shundayin **sariq**,
Sovuqlikni qaylardan olgan?

Kular-da va qalqib borar **oy**.
U hayosiz shundoq **yalang'och**.
Kimni aldab balqib borar oy —
Tevarakda **kecha qorasoch**.

Tugab borar **tun yanglig' toqat**,
Saharlarga bergayman hisob.
Qayga ketdi, qayga muhabbat,
Yuragimda **muqaddas azob**.

Rauf Parfi.

Savol va topshiriqlar:

- 1. Qo'shimchalar imlosiga oid qoidalarni sharhlang?*
- 2. Qanday so'zlar chiziqcha bilan yoziladi?*
- 3. Kelishik qo'shimchalarini to'g'ri qo'llashga oid misollar keltiring.*
- 4. So'z qo'llashda nimalarga e'tibor berish kerak?*
- 5. So'zlarning uslubiy farqlanishini misollar bilan izohlang.*

- ◆ **Nutq va notiqlik**
- ◆ **Nutq uslublari**
- ◆ **Rasmiy-idoraviy nutq uslubi**

33- topshiriq. Matn parchalarini o‘qib, ularning qaysi nutq uslubiga xosligini aniqlang. Har bir matnning uslubiy o‘ziga xosligini asoslab bering.

I. 7- modda. Davlat tili rasmiy amal qiladigan doiralarda o‘zbek adabiy tilining amaldagi ilmiy qoidalari va normalariga rioya etiladi.

Davlat o‘zbek tilining boyitilishi va takomillashtirilishini ta’minlaydi, shu jumladan, unga hamma e’tirof qilgan ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy-siyosiy atamalarni joriy etish hisobiga ta’minlaydi.

Yangi ilmiy asoslangan atamalar jamoatchilik muhokamasi-dan keyin va Oliy Majlis tegishli qo‘mitasining roziligi bilan o‘zbek tiliga joriy etiladi.

«O‘zbekiston Respublikasining davlat tili haqida»gi qonunidan.

II. Notiqlik qadimgi Sharqda juda katta ijtimoiy-siyosiy mavqega ega bo‘lib, umumdavlat ahamiyatiga molik ish hisoblangan. U bir necha turga ajratilgan:

1. Ilmiy-siyosiy ma’ruza.
2. Bahs-munozarali nutq.
3. Targ‘ib va tashviq qilish ruhidagi nutq.
4. Marsiya nutqi.
5. Tabrik nutqi va boshqalar.

Notiqlik san'ati qadimda *voizlik san'ati* deb yuritilgan. «*Qomusi usmoniy*» nomli lug'atda «*Va'z — kishilaming qalbini yumshatadigan pand-nasihatdir*», deya ta'riflanadi. Haqiqatan ham, voiz har bir so'zga chiqishda ma'lum bir g'oyani ilgari surishni maqsad qilib oladi.

Til birliklari va materialidan fikrni ifodalash maqsadida foydalanish jarayoni nutq sanaladi. Hayotning turli sohalari, turlicha nutq vaziyatlarida tildagi leksik, frazeologik, fonetik va grammatik vositalarni tanlash va ulardan foydalanish usullari ham har xil bo'ladi. Shunga ko'ra, nutqning quyidagi uslublari o'zaro farqlanadi: **so'zlashuv uslubi, rasmiy-idoraviy uslub, ilmiy uslub, publisistik uslub va badiiy uslub.**

26- mashq. Gaplarni uslubiy shakliga ko'ra guruhlarga ajratib ko'chiring. Nuqtalar o'rniga nutq uslubiga xos so'z yoki fe'l shaklini qo'ying.

1. Men bu gapni faqat tarjima vajidan aytayotgan... yo'q. Yozuvchi o'z ona tilisi ustiga o'z zamonasining boy, madaniy tilini bilmasdan qanot bog'lamaydi. Buning misolini adabiyotimiz tarixida, hozirgi adabiyotimizda ... ko'rishi... mumkin (*A.Q.*). 2. Bulardan birinchi..., nutq madaniyati sohasining vazifasi til va nutqdagi nuqson va kamchiliklarni aniq..., to'p..., uni o'rgan... va bartaraf etishdan iborat..., deyilgan nuqtai nazar. 3. O'sha «masalang» o'rniga tushsa, dashnom...ga qalqon bo'lishi, lovilla... asablarga suv purkab, seni ortiqcha dilsiyohliklar... asrashi ham mumkin! (*O'. Usmonov*). 4. Men, Rasulov Anvar, «Eng yaxshi kitobxon» ko'rik-tanlovini o'tkazish... litseyimiz kutubxonasidan 10 (o'n) ta badiiy kitob ol... . 5. Axir, talaba jamiyatning oldi qatlami sanaladi.... Shuni... kerakda, «o'qib uqmasa bekor»

34- topshiriq. O'qigan badiiy asaringiz, sevimli gazeta yoki jurnaligiz va qo'lingizdagi biror darslikdan bittadan ixcham matn tanlang. Ularni o'zaro qiyoslab, til xususiyatlariga ko'ra farqli jihatlarini tushuntiring.

35- topshiriq. She'rni ifodali o'qing. Uning mazmuni asosida badiiy uslubning nazm shaklida va rasmiy uslubning taqriz shaklida matnlar tuzing. Ulardagi o'xshash va farqli til xususiyatlarini izohlang.

TILLA BALIQCHA

Tuxumdan chiqdi-yu, keltirib uni
Shu loyqa hovuzga tomon otdilar.
Tashlandiq ushoq yeb o'tadi kuni,
Xor-u xas, xazonlar ustin yoptilar.

Dunyoda ko'rgani shu tor hovuzcha
Va mudroq tollarning achchiq xazoni.
Menga alam qilar, tilla baliqcha
Bir ko'lmak hovuz deb bilar dunyoni...

Abdulla Oripov.

Rasmiy-idoraviy nutq uslubi jamiyatdagi ijtimoiy-huquqiy munosabatlar, davlat va davlatlararo rasmiy, siyosiy-iqtisodiy, madaniy aloqalar uchun xizmat qiluvchi uslubdir. Bu uslub hujjatchilik xarakteri bilan ajralib turadi. Shunga ko'ra, yozma nutqning xizmatga doir bu turi davlat qonunlari, farmonlar, bayonotlar, shartnomalar, idora hujjatlari, e'lonlar va boshqa rasmiy yozishmalar uslubi hisoblanadi. Rasmiy uslub tilining asosiy xususiyati aniqlik va ixchamlikdir, unda muayyan nutqiy qoliplar, kasb-hunar so'zlari, atamalar, tayyor sintaktik qurilmalar keng qo'llanib, nutqning aniq va ravshan ifodalanishini ta'minlaydi. Tayyor nutq qurilmalari (shu asosda: *shunga ko'ra; ma'lum qilamizki; ...ni e'tiborga olib; ...ga ko'ra; ...biz, quyida imzo chekuvchilar, ...ga asosan (muvofig); ...uchun, ...dan kelib chiqib; ...sharti bilan; ...berilsin, ...taqdirlansin* kabi) hujjat matnining darak-hikoya xarakterida bo'lishini, so'zlarning bir ma'noda ishlatilishini, badiiy-tasviriy vositalarning bo'lmasligini, fe'lning majhullik va buyruq-istak shakllarining, qo'shma gap turlarining keng qo'llanishini talab qiladi. Til materiali hujjatning turi va xarakteriga qarab tanlanadi.

27- mashq. Gaplarni ko'chiring. Birinchi va uchinchi shaxs nomidan yozilgan rasmiy uslubga xos gaplarni ikki ustunga ajratib yozing. Qoliplashgan iboralar ma'nosini izohlang.

1. Sizning ko'rsatmangizga binoan, men o'quv bo'limi uslubiyotchisi S.Olimov bilan II bosqich talabalarining mart oyidagi davomatini tahlil qildim. 2. Ma'lumotnoma tuman ijtimoiy ta'minot bo'limiga ko'rsatish uchun berildi. 3. Ushbu da'vo bo'yicha sud qarorini tezlik bilan ijro ettirish haqida qaror qabul qilishingizni so'rayman. 4. Fuqarolar o'z huquq va erkinliklarini amalga oshirishda boshqa shaxslarning, davlat va jamiyatning qonuniy manfaatlari, huquqlari va erkinliklariga putur yetkazmasliklari shart. 5. Ushbu bitim yuzasidan kelib chiqadigan barcha nizolar qonunda belgilangan tartibda hal qilinadi. 6. Guruh rahbari T.Qodirovning axboroti ma'lumot uchun qabul qilinsin. 7. Arizaga nikoh guvohnomasining nusxasini ilova qilaman.

28- mashq. Matnlarni o'qing, uslubiy farqlarni dalillar asosida yozma ravishda izohlang.

1. Hasanali, Otabekning har bir siriga o'zini mahram hisoblaganlikdan, darhaqiqat, Otabekka mahram bo'lishga loyiq bir mehribonlikka ega bo'lganlikdan, bek bilan ochiq so'zlashish fikriga keldi. Bir necha daqiqa muqaddima uchun reja qurib o'tirgandan so'ng, tilga keldi:

— O'g'lim, Otabek!

— So'zlangiz.

— Aytingiz-chi, men sizning kimingiz?

Otabek, Hasanalining maqsadiga tushunolmay majhul unga nazar tashladi.

— Sizmi? — deb kulimsiradi u. — Otam bo'lmasangiz ham, meni otalik muhabbati bilan sevgan sodiq va mehribon bir kishimsiz, ya'ni ma'naviy otam.

— Barakalla, o'g'lim! — dedi Hasanali. — Javobingiz o'z o'ylaganimchadir. Endi sizdan shuni ham so'rayin: xo'jasiga sodiq bir qul, sizning ta'biringizcha, ma'naviy bir padar,

o‘z o‘g‘liga yomonlik sog‘inarmi, bu to‘g‘rida javob beringiz-chi?

Otabek kutilmagan bu savoldan ajablandi:

— So‘zingizga tushunolmadim, ota! — dedi. — Shundog‘ bo‘lsa ham javob beraman: bu kungacha siz yolg‘iz mengagina emas — bizning oilamizga otalik mavqeyida turib, yaxshilikdan boshqani sog‘inmay kelasiz.

A. Qodiriy, «O‘tkan kunlar»dan

2. Husayin Voiz Koshifiy nutqlarining ta’sirchanligi, jozibadorligi haqida uning o‘g‘li Fahriddin Ali Safiy «Latoyifut tavoyif» nomli asarida quyidagilarni eslaydi: «Kunlarning birida ahli majlisga Mavlono Sayid G‘iyosiddin degan mashhur so‘z ustasi kechikib kelgan. Bu majlisga Abdurahmon Jomiy ham tashrif buyurgan ekan. Sayid G‘iyosiddin kirib kelishi bilan Jomiy undan so‘rabdi:

— Nechuk kechikdingiz, mavlono Giyosiddin?

— Meni ma’zur tuting, ustod, — debdi G‘iyosiddin, — kelayotgan edim, masjidi jomeda Husayn Voiz Koshifiy nutq so‘zlayotgan ekan, shunga mahliyo bo‘lib qolibman.

Husayn Voiz Koshifiyning nutqlari jozibadorligi bilan har qanday kishini jalb qila olgan.

Alisher Navoiy va sulton Husayn Boyqaro o‘z she’rlarini xalq oldida rasmiy ijro etish lozim bo‘lganida, bu ishga Koshifiy munosib ko‘rganlar.

Masalan, Alisher Navoiy o‘zining Jomiyga bag‘ishlangan marsiyasini o‘qib eshittirishni Husayn Voizga topshirganligi bu fikrning isbotidir.

«Yuristning nutq madaniyati»dan.

36- topshiriq. Gazeta va jurnaldan ta’lim yoki madaniyat mavzusi-dagi maqolani o‘qing, til xususiyatiga ko‘ra boshqa nutq uslubidan farqlanishini izohlang.

Yozma nutqning rasmiy uslubida, asosan, quyidagi munosabatlar doirasidagi hujjatlar tuziladi:

1. Huquqiy munosabatlarga oid: qonun fuqarolik va jinoyat aktlari, nizom, shartnoma va boshqalar.

2. Idoraviy-ma'muriy shaklga oid: dalolatnoma, buyruq va farmoyishlar, turli ish qog'ozlari (ariza, tavsiyanoma, tilxat, ma'lumotnoma kabi).

3. Diplomatik munosabatlarga doir: bayonot, nota, bitim, memorandum va boshqalar.

29- mashq. Gaplarni o'qing, uslubiy xatolarini tuzatib, daftarinigizga ko'chiring.

1. Ehtiyot qismlar, yoqilg'i-moylash va boshqa xomashyolarning sarf-xarajat narxlari oshganligi bilan shahar yo'lovchi tashish transportida yangi yo'lkira haqlari belgilandi. 2. Yaqin kelganimda «Xush kelibsiz!» degan yozuv uzoqdan ko'zga tashlandi. 3. Eng avvalo, dalalar to'la, nihollar sog'lom bo'lishi kerak. 4. Mahalla ko'chalarida piyodalar yurish xavfsizligi oyligi o'tkazildi. 5. Naqqosh kuzning saxiy mo'yqalamida bahra olgan g'o'zalar qulog'ida oltin baldoqlar selkillab turibdi. 6. Jamoa raisi bosh agronom bilan o'z xonasida uchrashdi.

37- topshiriq. «Darslik tilining uslubi» mavzusida ijodiy bayon yozing. Unda o'z taklif va istaklaringizni bildirishga harakat qiling.

Savol va topshiriqlar:

1. *Notiqlikning qanday turlarini bilasiz? Misollar bilan izohlang.*
2. *So'zlashuv uslubining leksik va fonetik xususiyatlarini aytib bering.*
3. *Nima uchun badiiy uslubning til vositalaridan foydalanish imkoniyatlari keng?*
4. *Rasmiy-idoraviy uslubning asosiy belgilarini sharhlang.*

- ◆ **Matn turlari**
- ◆ **Dialogik matn**
- ◆ **Tavsifiy matn**
- ◆ **Matnni qisqartirish yo'llari**
- ◆ **Matnni kengaytirish yo'llari**
- ◆ **Matnga xos so'zni tanlash**
- ◆ **Matn tuzish**

38- topshiriq. Matn namunalarini o'qib, mazmuni va tuzilishiga ko'ra farqlanishini tushuntiring.

— Bizga yuborgan kitoblaringizni oldik, — dedi Navoiyga Badiuzzamon. — Iltifotingiz uchun tashakkur. Sizning ash'oringiz va Jomiy hazratlarining asarlari mutolaasidan ko'nglimiz safoga to'ldi.

— Inson ruhi uchun haqiqiy zavq mutolaadir, — dedi Navoiy qiziqib. — Ammo yolg'iz ash'or o'qimoq kifoya qilmas. Tarix! Tarixni ko'zdan kechirmadingizmi?

— Ko'ngil ash'orga ko'proq moyil bo'ldi. Fursat bo'lsa, tarixni ham boshlagumdur,— javob berdi Badiuzzamon.

— Men sizga tarixga oid kitoblarni qasddan ko'p yuborgan edim. Balki xabaringiz bordir, otangiz podshoh hazratlariga ham hamma vaqt tarix o'qimoqni tavsiya qilamen. Davlatning butun mas'uliyati sizlarning zimmangizdadir. Obodonlik yoki inqiroz sizlarning tadbir va harakatingizga bog'liqdir. Shuning uchun siz tarix oynasiga qarab turmog'ingiz kerak...

Oybek, «Navoiy»dan.

II. «Buyuk xizmatlari uchun» ordenini qo‘limga olib qarayman. «Buyuk» so‘zini o‘qiganimda yetmish yetti yillik g‘uborlarim tarqab ketgandek bo‘ldi. Ko‘rgan jabr-u jafolar tumandek g‘oyib bo‘ldi.

Jez konlari tagida mis kukunlarini yutib, o‘pkasi zanglab olamdan o‘tgan, jasadlari zanglagan tuproqqa qo‘yilgan yurt-doshlarim haqqi, Sibirning qahraton sovuqlarida muzlab qolgan, umrini o‘rmonlarda poyoniga yetkazgan beqiyos dono ustozlarimiz haqqi, senga ta‘zim qilaman, O‘zbekistonim!

Shu og‘ir yo‘llardan meni omon qaytargan sening mehring, sening issiq bag‘ring, mening e‘tiqodim, Tangrining beadam mehridir.

S. Ahmad, «Yo‘qotganlarim va topganlarim»dan.

Ma‘lum voqelik haqida tasavvur (ma‘lumot) beradigan bir yoki bir necha sintaktik birliklardan tashkil topgan nutqiy butunlik **matn** hisoblanadi.

Matn og‘zaki yoki yozma nutqqa xos bo‘lishidan qat‘iy nazar, ikki xil ko‘rinishda bo‘ladi: dialogik va monologik. **Dialogik matn** ikki va undan ortiq suhbatdoshning turlicha mazmundagi fikr-axborot almashinuvidan iborat.

Ikki kishi o‘rtasidagi dialogik nutq **savol-javob, buyruq-javob, xabar-e‘tiroz** kabi mazmunlarda bo‘lib, fikr xususidagi tasdiq yoki inkorni, ziddiyat yoki mu-nozarani ifodalaydi. Ko‘p kishilik dialoglarda suhbat mavzusi savol-javobdan iborat bo‘lmay, o‘rtaga tashlangan savol, taklif, da‘vat biror xabar, dalillar bilan xulosalanadi.

Dialogik matn tarkibida so‘roq olmoshlari, muomala odobiga oid so‘z va iboralar, yuklamalar, undovlar, kirish so‘zlar keng qo‘llanadi. Bunday matndagi gaplar, asosan, sodda gaplardan tashkil topadi, sodda gaplarning bir tarkibli turlari, to‘liqsiz gaplar, so‘z-gaplar faol ishlatiladi.

Dialogik matn so‘zlashuv uslubi va badiiy uslubga xosdir.

39- topshiriq. Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonidan Xisrav bilan Farhod oʻrtasidagi munozarani rollarga boʻlib oʻqing. Bu dialogni shakllantirgan lisoniy vositalarni aniqlab, daftaringizga koʻchiring.

30- mashq. Dialogda ajratib koʻrsatilgan soʻzlarning uslubiy maʼno va vazifalarini aniqlang. Gaplarni tuzilishiga koʻra guruhlab yozing.

— **Siz...** qochqoqsiz, — dedi.

— Siz...

— Men?

— Siz quvloqsiz.

— **Ajab qilaman,** — dedi Kumush va shapalogʻi bilan erining yuziga sekingina urib qoʻydi.

— Bu yoqqa ham...

— U yoqqa Zaynab ursin.

— Zaynabning... urishga haqqi yoʻq.

Kumushning koʻzida haligacha koʻrilmagan bir shodlik oʻynadi:

— **Toʻgʻri aytasizmi?**

— Toʻgʻri aytaman!

— **Mana boʻlmasa,** — dedi Kumush. Otabekning ikkinchi yuzini ham silagandek qilib qoʻydi. Yana kulimsirashib, termulishib qoldilar...

— Biravning gʻamida kuyib qaridim, — dedi Kumush.

— **Bekor aytasiz...** Meni aytsangiz toʻgʻri.

— Siznimi? — dedi Kumush.

A. Qodiriy, «Oʻtkan kunlar»dan.

40- topshiriq. a) matnni oʻqib, dialogdan qanday farqlanishini ayting. Sifatlovchilarning maʼno va vazifasini izohlang.

... Taʼbirimiz qoʻpol tushmasa bu goʻzal qiz och raʼno gulining tusida yoki oq sariq tusda yaratilgʻan edi. Aʼzoda oʻskan tuklarga ham haligi tusning taʼsiri boʻladir. Raʼnoning sochi gungurt-qora, yaʼni quyoshsiz joylarda qora koʻrinsa ham quyoshda bir oz sargʻish boʻlib koʻrinar edi. Shunga oʻxshash Raʼnoning

ko'zida ham buning asari ko'ruvadir: mudavvarga moyilroq jodu ko'zi kishiga qattiq qaraganda qoraliqdan boshqacha yana bir turluk nur sochar erdi. Kipraklari ostida nafis bir surma doirasi bor edi.

Qoshi tutash kabi ko'rinsa ham ko'ndalang yotqan ikki qilich orasini nafis bir quyulib ko'tarilish ajratib turar edi. Burni hech bir munaqqidg'a berishmaslik mutanosib, har zamon uyalish tabassumiga hozir turg'an nafis irinlarining yuqorig'i qismida sezilar-sezilmas tuklar ko'kargan edi. Yuzi cho'ziq ham emas, oy kulcha ham deb bo'lmas, kishiga kulib qarag'anda qizil olma ostlarida ikkita zamma ravishlik shakl hosil bo'lar, go'yo bizga chin ra'no guli ochilg'an holatda ko'rinar edi. Sochlari juda quyuq, sanoqsiz kokillar Ra'noning orqa, o'ngini tutib yotar, qaddi uzunliq bilan qisqaliqning o'rtasi, do'ndiq barmoqlarining jimjilog'ida xina gullari, har holda bu qiz yolg'iz Qo'qonningg'ina emas, umuman, Farg'onaning kuylarga qo'shulib maxtaladiringan go'zallaridan edi.

A. Qodiriy, «Mehrobdan chayon»dan.

b) savollarga javob bering:

1. Matn qanday nutqiy vazifani bajarishga qaratilgan?
2. Matndagi uyushiq va ajratilgan gap bo'laklari nimaga xizmat qilgan?
3. Matnda qanday tasviriy vositalar qo'llangan?
4. Nima uchun matnda belgi-xususiyatni ifodalovchi so'zlar ko'proq?
5. Matnda modal so'zlar qanday maqsadda qo'llangan deb o'ylaysiz?

Tavsifiy (monologik) **matn** so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan bayon etilgan voqea-hodisa, narsa yoki shaxs tasviri, tavsifi yoxud xabar, ma'lumot bayonidir. Maqola, insho ham tavsifiy matnning bir turi sanaladi.

Ma'lum voqea-hodisalarga, narsa va shaxslarga oid fikr-mulohaza bildirish, ularni badiiy-tasviriy vositalar yoki dalillar bilan ta'riflash, izohlash, isbotlash, asoslash tavsifiy matnga xos xususiyatlardandir. Shuning uchun bun-

day matnda belgi-xususiyat ifodalovchi soʻzlar, atamalar, modal soʻzlar, feʼlning funksional shakllari, ravishlar faol qoʻllanadi.

Tavsifiy matn yaratishda uyushiq boʻlaklar, ajratilgan gap boʻlaklari, atov gaplar, qoʻshma gap koʻrinishlaridan ham keng foydalaniladi.

Tavsifiy matn ilmiy, publisistik, rasmiy-idoraviy, shuningdek, badiiy uslubga xosdir.

41- topshiriq. Oʻzingiz bilim olayotgan fan yoʻnalishini yoki yoqtirgan mutaxassisligingizni taʼriflab matn yarating. Unda asoslar, dalillar keltirishni unutmang.

31- mashq. Matn parchalarini oʻqing, asosiy mazrnnunni ifodalovchi gaplarni daftaringizning oʻng tomoniga, yordamchi, qoʻshimcha mazmun bildiruvchi gaplarni chap tomoniga yozing va oʻzaro qiyoslang.

I. Gʻazal nihoyat taʼsirli. Ayniqsa, uch-toʻrt bolaning ovozi juda yoqimli, ohangdor. Hammamiz jim tinglaymiz. Men sel boʻlib, erib ketaman. Fuzuliyning sheʼrlarini sevaman. Sheʼrlari nafis. Oʻzim gul va mahbub haqida goʻzal sheʼrlarni bilaman. Opam oʻrgatgan. (*Oybek, «Bolalik»dan*).

II. Beixtiyor oʻzining ana shunday saodatli onlari, Humoyun tugʻilganda qalbini toʻldirgan iftixor tuygʻulari yodiga tushdi. Oʻgʻli Qobul arkida tavallud topgan edi. Viloyat yoʻq, viloyat umidvorligi yoʻq, navkar parokanda, sargardon sargʻayib, Samarqand qamalida ochlikdan it etini, eshak etini yegan miskinlar bilan dahshatli uqubatlar chekib, Toshkanda va Andijonda mislsiz mashaqqat va xorliklar tortib, nihoyat, Qobulda bir muddat qoʻnim va osoyish topgan kunlari edi, shikasta koʻnglini quvonchga toʻldirib, Humoyun dunyoga keldi. (*Xayridin Sultonov, «Nuqta»dan*).

32- mashq. Gaplarni oʻqing, uyushiq va ajratilgan boʻlakli kiritmalarni qavs ichida qoldirib koʻchiring. Koʻchirma gaplarni oʻzlashtirma gapga aylantirib yozing. Asliyati bilan siz oʻzgartirgan gaplar oʻrtasidagi farqni izohlang.

1. Har birimiz o'z maktabimiz, sinfimizni esladik. 2. Bog'ning turli joylarida har xil mevali daraxtlar: nok, o'rik, jiyda va hokazo anchagina. (*O.*) 3. Bir vaqtlar siz ham, Temir Akbarovich, xato qilishdan qo'rqmaslik kerak, deb gapirar edingiz (*P.Q.*). 4. Navbat o'ziga kelganda, ayvondan turib, mahdum baqirdi: Ra'no, akangning qo'liga suv quy! (*A.Qod.*) 5. To'g'risini ayt-sam, ustozimning nomlarini eshitganimda, ko'nglim ancha taskin topdi. 6. Aftidan, u bizni ko'rmadi, shekilli (*M.Ism.*). 7. Ota kasbi ham qondan o'tadi shekilli, — derdi Abdulla aka. — Otam temirchi edilar (*S.Ahm.*).

Matnni qisqartirish quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

- matnning asosiy fikrini ifodalovchi gaplarni ajrata olish;
- gaplardagi uyushiq va ajratilgan bo'laklarni, kiritma va ilova qurilmalarni qisqartirish;
- birikmalarni ma'nodosh so'zlarga, sodda yoyiq gaplarni yig'iq gaplarga, qo'shma gaplarni sodda gaplarga, ko'chirma gaplarni o'zlashtirma gaplarga aylantirish;
- matnning qo'shimcha fikr ifodalovchi gaplarini, sintaktik parallellar va takrorlarni qisqartirish;
- matnni qisqa mazmunli tarkibiy qismlarga ajratish;
- birikmali sifat-dosh, o'xshatish va boshqa tasviriy ifodalarni sodda va ixcham shaklga keltirish.

42- topshiriq. Matnni uning asosiy mazmunini saqlagan holda qisqartiring. Matnni qisqartirishda qanday usullarni qo'llaganingizni sharhlang.

Har qanday qilmishning aksi, qaytarma oqibati mavjud: shunday ekan, faqat o'z prinsipimni himoya qilaman deb, bir kun borib ko'pchilikni dog'da qoldirmaylik tag'in?!

Axir, mavjud nazariyalar qolipiga tushmaydigan faktlar, ayniqsa, fan uchun qimmatli emasmi? Chunki shu noma'lum faktlarni ishlab chiqish bilan yaqin oralarda fanning yangi yo'nalishlariga yo'l ochib berish mumkin-ku? Fan tarixida bun-

day misollar to'lib-toshib yotibdi. Fakti tan olmaslik, aslida, hazm qilinmagan nazariyaning oqibati-ku!.. Men nasihatgo'ylik qilishni o'ylamagandim, ammo o'rni kelib qoldi. Koinot azaldan insonni zulmat bilan o'ragan. Fan esa odamzot qo'lidagi mangu mash'ala!

Zero fan — cheksizlikni o'rganar ekan, ayni paytda, o'zining ham had-chegarasi yo'q. Inson bilimi tugamaydi, u abadiy yaratiladi, abadiy harakatda... Modomiki shunday ekan, men ochgan kashfiyot uslubiga boshqa bir uslub qarama-qarshi chiqib qolsa, nima uchun endi men unga, albatta, tosh otishim kerak? Nima uchun?! Yo'q, aqlimiz bo'lsa, istiqbolimizga chinakam qayg'ursak, orzuni bo'g'maylik. Orzu har qanday fakt-dan ham qudratli! Orzu bamisoli hayot ko'ksidagi mildirab turgan buloq, gurkirab o'suvchi nihol...

O'ktam Usmonov, «Girdob»dan.

33- mashq. Gaplarni asosiy mazmunini saqlagan holda ixchamlashtiring, ortiqcha leksik-grammatik vositalarsiz daftaringizga ko'chiring.

1. Uning manfaatlarini, fikr-o'y doiralarini, g'oya va maqsadlarini yaxshi bilamiz (*Zulflya*). 2. Gapni yana cho'zmasin deb unga qarshi hech narsa demadi (*A. Q.*). 3. Menga qara, bir ish buyursam, yo'q demaysanmi? (*S. Ahm.*). 4. Na muattar chamanzorlar, na muhtasham ko'shklar, na kumushlangan hovuzlar, na chiroyli qafasdagi qushlar — hech nima uni qiziq-tirmadi (*O.*). 5. Kunduzi bo'lsa, o'zingizdan o'tar gap yo'q, xunukroq ko'rinadi (*A. Q.*). 6. Kim maqtanchoq bo'lsa, u ham-maning oldida xijolat tortadi (*Maqol*). 7. Ko'z qayerda bo'lsa, mehr ham o'sha yerda bo'ladi (*Maqol*).

43- topshiriq. Darslik va jurnaldan yoqtirgan faningizga oid matnni tanlab, ixchamlashtiring. So'ng matnni qisqa tarkibiy qismlarga ajratib va har biriga mos sarlavha toping.

34- mashq. She'rni nasriy matnga aylantirib daftaringizga ko'chiring. Matn mazmunini o'z fikr-qarashlaringiz bilan to'ldiring va xulosa yozing.

... Ko‘p jahongir ko‘rgan bu dunyo,
 Hammasiga guvoh — yer osti.
 Lekin, do‘stlar, she‘r ahli aro
 Jahongiri kam bo‘lar, rosti.
 Besh asr kim, nazmiy saroyini
 Titratadi zanjirband bir sher.
 Temur tig‘i yetmagan joyni
 Qalam bilan oldi Alisher.
 Dunyo bo‘ldi chamanim, manim,
 O‘zbekiston, Vatanim manim.
 Bosh ustingdan o‘tdi ko‘p zamon,
 O‘tdi Budda, o‘tdi Zardushti,
 Har uchragan nokas-u nodon,
 Ona xalqim, yoqangdan tutdi.
 Seni Chingiz g‘azabga to‘lib
 Yo‘qotmoqchi bo‘ldi dunyodan.
 Jaloliddin samani bo‘lib
 Sakrab o‘tding Amudaryodan.
 Sensan o‘shal samanim manim,
 O‘zbekiston, Vatanim manim.

Abdulla Oripov.

35- mashq. Berilgan gaplardagi nuqtalar o‘rniga fikrga mos tarzda kiritmalar, ilova birikmalar qo‘shing, gap bo‘laklarini uyushiq yoki ajratilgan bo‘laklar hisobiga kengaytiring.

1. ..., men «muboraknoma»ni o‘qitib ko‘rgan ekanman (*S. Ahm.*). 2. Onajonim, ... men ham bir kun shavqqa to‘larman (*A. O.*). 3. Bir ko‘rdim men uni — shunchalar go‘zal, oydan-da go‘zaldir, ... go‘zal! (*Cho‘lpon*). 4. Har birimiz o‘z maktabimiz, esladik. 5. Nahotki u erta-indin uzoq ayriliq boshlanishini, yuragi ezilmaydi (*O.*). 6. Boyagi yigitning, ... qo‘li gul ekan (*P.Q.*). 1. Biz Toshkentdan janubga — ... tomonga qarab yura boshladik.

Matnni kengaytirish quyidagi yo‘l va vositalar bilan amalga oshiriladi:

- matnning bosh fikri, g‘oyasini shakllantiruvchi tayanch so‘z yoki gap, ifodani aniqlash va shunga bog‘liq holda o‘z mustaqil, ijodiy fikrini ifodalovchi gap, ifoda qo‘shish;
- matn mazmunini maqol, matal, hikmatlar bilan boyitish, dalillar bilan asoslash;
- gapni uyushiq bo‘laklar, kiritmalar, ajratilgan bo‘laklar hisobiga kengaytirish;
- so‘z va birikmalarni ma‘nodoshlari — tasviriy ifodalar, frazeologik iboralar va boshqa badiiy tasvir vositalari bilan almashtirish;
- sodda gapni qo‘shma gapga, qo‘shma gapni alohida sodda gaplarga ajratish;
- asosiy fikrni ifodalovchi gapga qo‘shimcha fikr, izoh bildiruvchi sintaktik parallel gaplarni mantiqiy izchillikda bog‘lab kiritish;
- matnning kirish, xulosa qismlarini o‘z qarashlari, mulohazalari, ilovalari bilan to‘ldirish.

36- mashq. Matnning tushirib qoldirilgan o‘rinlarini o‘z so‘zlaringiz bilan to‘ldiring. O‘z fikringizni matnning asosiy mazmuniga bog‘lovchi vositalarni ajratib ko‘rsating.

Hayot go‘zal, yashash maroqli. Biroq inson uchun.... Shu bois bo‘lsa kerak, inson borki, hamma vaqt imkon qadar bu dunyoning go‘zalliklaridan ko‘proq bahra olishga, u ... intilib yashaydi. Bu istak esa ba’zida odamzodga baxt keltirsa, Insoniyatning eng zaif tomoni ham shunda, menimcha U amal qilayotgan ko‘plab zararli odatlarning oxir-oqibatini bilsa-da,

Bugun yoshlar orasida ommalashib borayotgan chekish odati ham ayni yuqoridagi fikrimizga dalil. E’tibor bergan bo‘lsangiz, yoshlarimiz ruju qo‘yayotgan sigareta tutunlari ... singari tobora farzandlarimizning katta qatlamini o‘z iskanjasiga olmoqda.

Yurtimizda ... e’tibor berilayotgan bir paytda kelajagimiz vorislari bo‘lgan o‘g‘il-qizlarimizning bu qadar o‘zlarini zaharlashlariga nima sabab bo‘lmoqda? Aytish joizki, farzandlarimizning har qanday illatga ruju qo‘yishlarida, avvalo ... bosh omil bo‘lib xizmat qiladi.

44- topshiriq. Matnni o'qing. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarning ma'nosini izohlang.

O'zbekiston **yer islohoti** tizimida **yer mulkchiligiga** amal qilish iqtisodiy mexanizmining asosiy maqsadi — yerda turli xil xo'jalik yuritish shakllarining teng huquqli rivojlanishi, ko'p **ukladli iqtisodiyotni** shakllantirish, yerdan samarali va **oqilona** foydalanish hamda uni muhofaza etish uchun shart-sharoitlar yaratish manfaatlari yo'lida **yerni qayta taqsimlashdan** iborat bo'lmog'i kerak. Bunday maqsadga erishish, albatta, oson emas va u yer islohotining prinsipial **masalalarini** aniqlab olishni taqozo etadi.

Birinchidan, **yer resurslariga** egalik qilish, **tasarruf etish** va foydalanishning ustuvor yo'nalishlarini aniqlash va asoslash lozim. Ayniqsa, yerdan foydalanuvchilarning manfaatlari va mas'uliyatlarini uyg'unlashtirish, ularni amalga oshirishning samarali **mexanizmlarini** topish va amaliyotga tatbiq qilish muhim vazifa hisoblanadi.

Ikkinchidan, hozirgi vaqtda tub yer islohotini o'tkazish uchun davlatning yerga bo'lgan mutlaq **mulkiy huquqi** ta'minlangan holda yer resurslaridan foydalanish, egalik qilish va tasarruf etish bo'yicha iqtisodiy vazifalarni kuchaytirish nihoyatda zarur bo'lmoqda.

«O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi» jurnalidan.

37- mashq. Gaplarni ko'chiring. Kasb-hunarga oid so'zlarning vazifasini aniqlab, qavs ichida ko'rsating.

1. Endigina tandirdan uzib olingan patir hidi insonga orom beradigan xushbo'y hiddir. 2. Manovi yakka ot-aravada ularga suv ham, yonilg'i ham, moy ham, yana boshqa balo-battarlarni yetkazib berishim kerak (*Ch. Ayt.*). 3. Binoning devorlariga ganj bilan ishlov berilgan, eshik va derazalari o'ymakorlik gullari bilan bezatilgan. 4. Tekis taxtaga quruq bo'r bilan yozsangiz, yozuvingiz aniq ko'rinadi. 5. O'rikning turli navlari, qanday payvand qilish, naycha payvand, kurtak payvandlar to'g'risida so'rab-surishtirib, ancha narsalarni bilib oldim (*S. Ahm*). 6. Yozganlaringizni disketga ko'chirgandan so'ng, matnni kompyu-

ter xotirasidan o'chirishingiz mumkin. 7. Avvalo shuki, kavush tikishga na charm bor, na sirach, na mix, na lok (*G' G'.*).

Nutqda ishlatilish doirasi ma'lum kasb-hunarga ko'ra chegaralangan so'zlar **kasb-hunarga oid so'zlar** hisoblanadi. Bunday so'zlar qaysi hududda yashashidan qat'i nazar, bir xil kasb egalariga tushunarli bo'ladi. Masalan, **daska** (kulollar xom idishlar ichini dasmollashda suv quyib ishlatadigan sopol idish), **jo'sha** (tog'dan olinadigan qizil kesak), **volash** (loyni ochib-yorib tozalash) kabi so'zlar kulollargagina tushunarlidir.

Kasb-hunarga xos so'zlarning asosiy qismini shu sohaga oid atama (termin)lar tashkil etadi. **Atamalar** fan, texnika, madaniyat kabi sohalaridagi aniq chegaralangan tushunchalarni ifodalaydigan bir ma'noli so'z va so'z birikmalaridir. Atamalar qo'shimcha ma'no jilolariga ega emas. Atamalarning ko'pchiligi boshqa tillardan o'zlashgan so'zlardan iborat. *Masalan: advokat, argon, dialog, debitor, grant, modul, metr, test, tormoz, marketing* kabilar.

45- topshiriq. Biror fan bo'yicha darsligingizdan muayyan parchani o'qing. Bevosita shu fanga oid atamalarni ajratib, ma'nosini lug'at asosida izohlang.

38- mashq. Matnni o'qing. Sohaga oid atamalar qo'llangan gaplarni ko'chirib oling, qavs ichida atamaning ma'nosini yozing.

Bir xil ma'noli ifodalarni nutqda ortiqcha kiritish mantiqiylikning buzilishiga sabab bo'ladi. Bir xil ma'noli birdan ortiq ifodalar pleonazm deb yuritiladi: *men, o'zim; shu bugun, bugundan boshlab* kabi. Mantiqiy aloqalar va munosabatlarni ifodalashning muhim vositalaridan biri kirish so'z, kirish birikmalar, yordamchi so'zlar, bog'lovchilar, yuklamalar hisoblanadi. Ulardan to'g'ri foydalanish yaxshi nutq yaratishning garovi sanaladi. Gaplar orasida mantiqiylikning buzilishiga sabab sifatida quyidagilarni ko'rsatsa bo'ladi:

1. Gaplarni bir-biriga bog'lashda yuz beradigan xatolar.
2. Bir fikrdan boshqasiga o'tishda yuz beradigan xatolar.

3. Matnni xatboshilarga ajratishda xatolarga yo'l qo'yish.

4. Matnni mantiqiy shakllantirish, sintaktik qurilmalarni tanlashda yuz beradigan xatolar.

Har bir gapda nisbatan tugallangan qandaydir fikr ifodalangan bo'ladi. Avvalgi gaplarda ifodalangan fikrni keyingi gapda ifodalangan fikr, odatda, yo rivojlantiradi, yoki ulardan kelib chiqadigan fikrlarni xulosalaydi. Shunday ekan, keyingi gapni oldingi gap bilan to'g'ri bog'lash muhimdir. Gaplar bir-biri bilan xilma-xil sintaktik vositalar orqali bog'lanadi.

Ixtisoslikka oid so'zlarni nutqda to'g'ri tanlash va qo'llash ham nutq madaniyatining, ham kasbiy bilimdonlikning muhim sharti hisoblanadi.

So'z tanlashda quyidagilarga e'tibor beriladi:

- so'zning lug'aviy ma'nosini bilgan holda tanlash;
- tanlangan so'zni aniq talaffuz eta olishni nazarda tutish;
- so'zning suhbatdoshlarga tushunarli bo'lishini hisobga olish;
- so'zning ma'no xususiyatlariga asoslanib, uni nutq maqsadiga muvofiq tarzda tanlash;
- so'zni matn mazmuniga mos tarzda tanlash;
- baynalmilal atamani adabiy tilning leksik me'yoriga muvofiq holda tanlash;
- so'z, atamani matnning uslubiy xususiyatiga mos ravishda tanlash.

39- mashq. Gaplarni diqqat bilan o'qing. Noto'g'ri qo'llangan so'zlarni aniqlab, ma'nosiga ko'ra mos so'z bilan almashtirib, gaplarni ko'chiring.

1. So'zlovchining o'z fikrini qisqa va batafsil ifodalab, tinglovchiga yetkazishi ham o'ziga xos san'atdir. 2. So'zga benazir kishi mayda bir maqsadni uzoq so'zlab bayon qiladi. 3. Nojo'ya so'z yurak ko'zgusini parchalashi, tag'in insonni vayron qilishi mumkin ekanligini yodda tuting. 4. Nutqi asal kishining mehribon odamizoti ham ko'p bo'ladi. 5. Shirin so'z, go'zal til inson dilini qanchalik xushnud etsa, aksincha, achchiq so'z,

beso‘naqay gap inson dilini shunchalik noxush qiladi, dil piyolasini parchalaydi. 6. Mashq sababli so‘zlash qobiliyatini, nutq madaniyatini, notiqlik san’atchiligini odamlar olqishlaydigan saviyada egallash mumkin. 7. Tilda uni nomlovchi suxan bo‘lmasa, bunday so‘zni hamsoya tildan olish mumkin. Ammo tilda turgan so‘zlar o‘rnida boshqa suxanni qo‘llash falokatdir.

46- topshiriq. Quyidagi so‘z, atama va so‘z birikmalarining qaysi uslubga xosligini aniqlang. Rasmiy-idoraviy uslubga xos bo‘lganlari ishtirokida gaplar tuzing.

Xalq sayli, bo‘linmas fond, kirim, zarurat tufayli, taftish, so‘zga chiqdi, infrastruktura, mehnat bitimi, ko‘chmas mulk, topshirig‘ingizga binoan, tebranish, hosila, sug‘urta, zimmasiga yuklatilsin, elektromagnit maydoni, modellashtirish.

40- mashq. Matnlarni o‘qing, ulardagi ixtisoslikka oid so‘zlarni ajratib ko‘chiring va matnlarda qanday uslubiy vazifani bajarayotganligini qiyoslab tushuntiring.

I. Rivojlangan davlatlarda auditni boshqarishda davlat faol ishtirok etadi, shuning uchun siyosat elementi bilan har bir audit firmalari davlat siyosatiga javob berishi va audit kompaniyasi shu siyosatga muvofqlashtirilishi kerak.

Davlat audit kompaniyalari majburiyatlarini belgilashda, iqtisodiy hamda moliyaviy qiyinchiliklarni hal qilishda, audit va auditorlar talablarini (ma‘lumotini, klassifikatsiyasi, imtihon topshirish tartiblarini va h.k.) belgilashda o‘z ta‘sirini o‘tkazadi.

Yunusobod tumani tijorat banki	
boshqaruvi raisi	<i>A. Rahmonovga.</i>
Auditor	<i>S. Jumayevdan.</i>

II.

BILDIRISHNOMA

Sizning ko‘rsatmangizga binoan men kassir-nazoratchi S.Olimov bilan shu yil 15–18- noyabr kunlari «Lazzat» korxonasi audit tekshiruvini o‘tkazdim.

Korxonaning 3- choragidagi daromad ko'rsatkichi qoniqarli, soliqlar o'z vaqtida to'langan. Lekin mehnatni tashkil etishda qator kamchiliklarga yo'l qo'yilgan. Bu to'g'rida ilova qilinayotgan ma'lumotnomada batafsil yozilgan.

Auditor (imzo)

S. Jumayev.

2002. 20.11.

47- topshiriq. O'zingiz tanlagan fan yo'nalishidagi darslikdan bi-ror matn parchasini o'qing, so'ng undagi ixtisoslik atamalarini boshqa ma'nodoshlari bilan almashtirib, mustaqil ravishda matn yarating. Asl va ijodiy matn o'rtasidagi farqni izohlang.

Ixtisoslikka oid **matn tuzishda** quyidagilarga e'tiborni qaratish lozim:

- matnning qaysi nutq uslubida yozilishi kerakligini oldindan bilish;
- ixtisoslikka oid so'z va shartli belgilarni to'g'ri tanlay olish va o'rinli joylashtirish;
- so'z va atamalarni imlo me'yorlariga rioya qilgan holda yozish;
- kasbdoshlarga unchalik tanish bo'lmagan yoki faol qo'llanmaydigan atama, shartli belgi yoki qisqartmalarga qavs ichida izoh berish;
- ixtisoslikka oid atamalarni boshqa tillardan o'zlash-tirish va so'z yasashda milliy tilning tabiatini nazarda tutish;
- kasb-hunar so'zlari va atamalarining o'rinsiz tak-rorlanishiga yo'l qo'ymaslik, ularning ta'sirchanligini oshi-rish maqsadida leksik, morfologik va sintaktik sinonimiya imkoniyatlaridan o'rinli foydalanish va boshqalar.

41- mashq. Berilgan gap qurilishlarini leksik, morfologik, sin-taktik sinonimiya imkoniyatlaridan foydalanib o'z-gartiring va ko'chiring.

1. Qish taraddudini ko'rishga to'g'ri keladi. 2. O'zbo-shimchalikka yo'l qo'yilmasin. 3. Xalq shevalarini jiddiy o'rganish

va tavsiflash lozim. 4. Ishda yo'l qo'yilgan xatolar uchun hayfsan bilan ogohlantirishni taklif qilaman. 5. Saylov. Hamma o'z nomzodlarini tanishtirish bilan mashg'ul. 6. Qabul vaqti tugadi. Ertaga kelasiz. 7. Ma'lum bo'lishicha, litsey o'qituvchisi tumanimizda ekologik muhitni yaxshilash ustida izlanishlar olib bormoqda ekan.

48- topshiriq. Litseydagi o'quv xonangizni qayta jihozlash yoki «Eng yaxshi kitobxon» ko'rik-tanlovini o'tkazish yuzasidan o'z fikr-mulohazangiz va takliflaringizni yozing.

Matn tuzishdan oldin uni kimning nomiga yozishingizni, qanday fikrlar bildirishingizni, bu fikrlarni qaysi dalil bilan moslash mumkinligini o'ylab ko'ring. Qoralama tayyor bo'lgach, matnni qayta o'qing, ortiqcha so'zlarni qisqartiring, ayrimlarini ta'sirchan so'zlar bilan almashtiring, so'ng xatolarini yana bir bor tekshirib chiqing.

42- mashq. A. Oripovning quyidagi she'rini nasriy matnga aylantirib yozing. Matn mazmunini o'z so'zlaringiz bilan to'ldiring.

Dunyo bir gulzordir keng va betimsol,
Yulduzlar g'unchadir uning ichida.
Qo'g'irchoq ichida qo'g'irchoq misol
Gullar o'stiramiz xona ichida.

Dunyo bir boladir sho'x va betimsol
Uning axtargani shodlik va kulgu.
Qo'g'irchoq ichida qo'g'irchoq misol
Unga ermak bo'lib qolmasak bo'ldi.

49- topshiriq. Ixtisoslikka oid lug'atdan 10 ta so'z, atamani daftaringizga ko'chirib oling. Tanlagan so'zlaringiz qarshisiga ularning ma'nodoshlari yoki unga uyadosh so'zlarni topib yozing. So'ngra shulardan 4 tasidan foydalanib, uslubiy jihatdan farqlanuvchi gaplar tuzing.

Namuna: ro'yxatlash — ro'yxatdan o'tkazish.

1. Nazoratchi murojaat etayotgan kishilarni ro'yxatlashga kirishdi. 2. Shaxsiy avtomobilimni ro'yxatdan o'tkazishingizni so'rayman.

43- mashq. Hujjat matnini o'qing, undagi ko'makchi va fe'llarni sinonimlari bilan almashtirib ko'chiring.

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLAR
MAHKAMASINING QARORI**

1995- yil, 24- avgust 339- son

Toshkent shahri.

O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida.

O'zbekiston Respublikasining «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi qonunini bajarish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qiladi:

1. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari tasdiqlansin (ilova qilinadi).

2. Respublika vazirliklari, idoralari, mahalliy hokimiyat va boshqaruv idoralari, ommaviy axborot vositalari lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosidagi qoidalarni joriy qilish yuzasidan tegishli tadbirlarni ishlab chiqsinlar va amalga oshirsinlar.

3. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, Davlat matbuot qo'mitasi uch oy muddat ichida maktablar uchun qo'llanma sifatida o'zbek tilining lug'atini, kishi ismlari va joy nomlari lug'atlarini tayyorlasinlar va nashr etish choralari ko'rsinlar.

4. Mazkur qarorning bajarilishini nazorat qilish Vazirlar Mahkamasining Ta'lim va fan hamda Ijtimoiy masalalar va madaniyat bo'limlariga yuklatilsin.

Savol va topshiriqlar:

- 1. Matnga ta'rif bering va uning turlarini farqlang.*
- 2. Matnni o'zgartirishning qanday yo'llarini bilasiz?*
- 3. Matn tuzishda nimalarga e'tibor berish kerakligini izohlang.*

HUJJAT TURLARI VA ISH YURITISH ASOSLARI

- ◆ Hujjatchilik tarixi
- ◆ Hujjat turlari
- ◆ Xizmat xatlari
- ◆ Murojaat xatlari
- ◆ Shaxsiy xatlar
- ◆ Hujjat tuzishda dalil va asoslar
- ◆ Ish yuritish asoslari
- ◆ Hujjatlarning zaruriy qismlari
- ◆ Hujjatda tinish belgilari

50- topshiriq. a) matnni o'qing, ajratilgan so'zlarning ma'nolarini izohlang.

Bobilning miloddan avvalgi 1792—1750- yillardagi podshohi Xammurapining adolatpesha **qonunlar majmuyi**, undan ham qadimroq podshoh Ur-Nammu (miloddan avvalgi 2112—2094-yillar)ning qonunlari va boshqa manbalarning mavjudligi «hujjatlar» deb ataladigan **tartibot** vositalarining nechog'li olis va murakkab tarixga ega ekanligini ko'rsatadi.

Albatta, kishilik jamiyatining taraqqiyoti, **ijtimoiy-iqtisodiy tuzulmaning** almashina borishi, aniqrog'i, kishilar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy munosabatlarning takomillasha borishi barobarida hujjatlar ham takomil topib borgan.

Bugungi kunda fanga tariximizning turli davrlarida O'rxun-Enasoy, so'g'd, eski uyg'ur, arab va boshqa yozuvlarda bitilgan juda ko'plab hujjatlar, umuman, **yoza manbalar** ma'lum.

Sharqda X—XIX asrlarda yorliq, **farmon**, noma, bitimlar, arznoma, qarznomalar, **vasiqa**, tilxat yoki mazmunan shunga yaqin hujjatlar nisbatan keng tarqalgan. Yorliqlar mazmunan

xilma-xil bo'lgan: xabar, **tavsif**, farmoyish, bildirish, tasdiqlash va h.k.

Bu o'rinda To'xtamishxonning 1393- yilda polyak qiroli Yag'aylaga yo'llagan **yorlig'i**, Temur Qutlug'ning 1397- yildagi yorlig'i, Zahiriddin Boburning otasi Umarshayx Mirzoning marg'ilonlik Mir Sayid Ahmad ismli shaxsga 1469- yilda bergan yorlig'i, Toshkent hokimi Yunusxo'janing 1779- yil 2- iyunda Peterburgga — Rossiya podshosiga o'z elchilari orqali yuborgan yorlig'i va boshqalarni eslab o'tish mumkin;

b) savollarga javob bering:

1. O'rta Osiyoda X asr hujjatlari qaysi tilda yozilgan?
2. Qadimda hujjatlar qanday narsalarga yozilgan? Ulardan namunalar keltiring.
3. O'rxun-Enasoy bitiktoshlaridagi yodnomalar hujjat hisoblanadimi?
4. O'rta Osiyoda qaysi davrlarda o'zbek (turkiy) tilda ish yuritish yo'lga qo'yilgan?
5. O'zbek (turkiy) tildagi hujjat namunalari keltirilgan qanday tarixiy va badiiy asarlarni bilasiz?

44- mashq. Gaplarni o'qing. Eski uslubga xos lisoniy qoliplarning ma'nosini izohlang va hozirgi adabiy tildagi muqobilarini qavsda ko'rsatib ko'chiring.

1. Xoja Kalonga salom degach, so'z ulkim, Shamsiddin Muhammad Atovag'a keldi... Tengri taolodin umid andoqdurkim, bu oraning ishi Tangri taolo inoyati bila bot saranjom topgan (*«Boburnoma»dan*). 2. Qulluq arzadosht ulkim, safardin salomatliq bila qaytib, maskanga tushulgan xabardin davlatxoh qullar shodmon bo'ldilar. Umid ulki, hamisha davlat bila sog' va salomat bo'lub olam ahlig'a komron bo'lg'aysiz (*Alisher Navoiy, «Munshaot»dan*). 3. Yer-u ko'kni yaratgan Tangri taologa cheksiz shukrlar bo'lsinki, yetti iqlim mamlakatlarining ko'pini mening farmonimga kirgizdi va olim sultonlari va hokimlari menga egilib, itoat qilish halqasini jon quloqlariga taqdilar (*«Temur tuzuklari»dan*). 4. Biri ulkim, viloyat molin mashvaratsiz olib turursiz va bu ma'hud emas erdi... Chun

sizning tobug'ingizga ayturga davlatxohlig' so'zini ayturg'a ma'murmen. Ul jihatdin go'stohliq bila arzadosht bitildi (*Ali-sheer Navoiy, «Munshaot»dan*).

51- topshiriq. Ish yuritishda ilgari qo'llangan quyidagi so'zlarning hozirgi tiliimizdan ma'nodoshlarini toping va ular ishtirokida gaplar tuzing:

munshaot, yorliq, patta, noma, chopar, munshiy, farmoni oliy, mirzaboshi, devonbegi.

O'rta Osiyo hududidan topilgan qadimgi madaniy obidalar, turli moddiy jismlarga bitilgan ma'lumotnomalar ajdodlarimizning qadimdan o'ziga xos hujjatchilik an'analariga rioya qilganliklaridan dalolat beradi. O'rta asrlarda ish yuritish huquqiy maqomga ega bo'ldi, davlat mahkamasida munshaot tizimi shakllandi va qator hujjat turlari paydo bo'ldi.

O'zbek tilining rasmiy-idoraviy til sifatida qo'llanishi qoraxoniylar hukmronligi davrida boshlandi. XX asrdan so'ng o'zbek xonlari va amirlari saroylarida yozilgan turli xil hujjatlar o'ziga xos mazmuni, muayyan tartibi va nutqiy qolipi bilan ajralib turadi. Sho'ro hukmronligi davrida o'zbek va rus tillarida ish yuritish huquqi qonunlashtirilgan bo'lsa-da, amalda o'zbek tilining ijtimoiy mavqeyi past edi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, o'zbek tilining davlat tili sifatidagi rasman ish yuritish maqomi mustahkamlandi.

45- mashq. Matnni o'qib, ajratilgan so'zlarning ma'nosini izohlang va shu so'zlar ishtirokida matn mazmuniga bog'liq gaplar tuzing.

Har qanday hujjat muayyan **axborotni** u yoki bu tarzda ifodalash uchun xizmat qiladi, demak, har qanday hujjatdagi birlamchi va asosiy unsur — bu tildir. Ayni paytda **hujjatchilikda** til axborotni faqat qayd etish vazifasinigina bajarib qolmasdan, **boshqaruv faoliyatini** izchil tartibga soluvchi vosita sifatida

ham namoyon bo‘ladi. Shuning uchun ham, avvalo, o‘z qadimiy an‘analarimizdan kelib chiqib va dunyo hujjatchiligidagi ilg‘or tajribalardan **ijodiy** foydalangan holda, hujjatchiligimizni takomillashtirish yo‘lidan bormoq kerak.

Hujjatlarning sof o‘zbek tilidagi yagona **andozalarini** yaratish, bular bilan bog‘liq atamalarning bir xilligiga erishish borasida ish olib borish lozim. Mukammal va oqilona tashkil etilgan hujjatchilik har qanday idoradagi **ish yuritishning** asosi hisoblanadi. Shuning uchun ham zamonaviy xodim zaruriy axborotni **rasmiy ish tilining** tegishli shakllarida bemaolol ifodalay olishi, idoraviy ish yuritish **malakalarini** puxta egallagan bo‘lishi zarur.

52- topshiriq. Berilgan matnlarning hujjatning qaysi turiga kirishini aniqlang, ular o‘rtasidagi farqlarni izohlang.

I. Yusuf savdosida beqaror Zulayho ismidan, Majnun ishqida yig‘lagan Layli otidan — sizga boshimdagi sochlarimning tuklaricha behad salom. Mendan — haddu-hisobsiz gunoh, sizdan kechirish. O‘tgan ishga salovat. Chunki shu ikki yil ichida kechirgan qora kunlarni esga olish mening uchun o‘sha kunlarni qaytadan boshdan kechirishlik singari, ul kunlarni siz unuting-unutmang, ammo men unutdim. Shuning uchun so‘zimni o‘zimning oxirgi ham chin baxt islari hidlagan tariximdan boshlayman...

Xatim oxirida shuni ham aytib qo‘yay: o‘ch qaytib, men ham ko‘chadan haydalmasam edi, degan xavf hamisha ko‘nglimda. Agar xudo yorlaqab eshigingizda o‘rinlashib olsam, u yog‘ini o‘zim bilar edim...

3 hamal, Marg‘ilon, Kumushingiz yozdim.

A. Qodiriy, «O‘tkan kunlar»dan.

II. Men, Abdulla Islomov, kasalligim tufayli o‘z akam Akmal Islomovga (SA seriyadagi 0612408 raqamli pasportga ega) «Cho‘lpon yulduzi» mas‘uliyati cheklangan jamiyat kassasidan 2002- yil oktabr oyi uchun yozilgan maoshimni olishga ishonch bildiraman.

III. Otamni ham xuddi bobom kabi Isroil degrez der edilar. Otam zahmatkash temirchi edi. O'sha vaqtda bolalarini boqish, ro'zg'or tebratish uchun odamlar juda ko'p mehnat qilishlari zarur ekanligiga sira aqlim yetmas ekan.

Otamning hamma vaqt olovga yo'ldosh kasbidan faqat zavq va shavqni ko'rar edim. Otamday qudratli odam yo'q edi men uchun. Temirlar otam qo'lida chaqmoqlar taratishiga boqib, hayratda qolar edim.

Uning qo'llari cho'qqa aylangan temir parchasini istagan shaklga solib, inson uchun kerakli narsaga aylantirishga qodir edi. Men hali-hanuz otamday bo'lishni orzu qilaman, ammo na iloj, inson qalbiga kira bilish temirga ishlov berishdan mashaqqatliroq, yurakni chaqmoq kabi alanga oldirish har kimga ham muyassar bo'lavermas ekan...

Zulflya, 1965- yil.

Ish yuritishda hujjatlar tuzilishiga ko'ra ichki va tashqi hujjatlar sifatida farqlanadi. Agar hujjat muayyan muassasaning o'zida tuzilib, undan shu muassasaning o'zida foydalanilsa, **ichki hujjat** hisoblanadi. Ayni muassasaga boshqa tashkilot yoki ayrim shaxslardan keladigan hujjatlar esa tashqi hujjatlar sanaladi.

Tegishlilik jihatiga qarab xizmat yoki rasmiy hujjatlar va shaxsiy hujjatlarga ajratiladi. Biron muassasa yoki mansabdor shaxs tomonidan tayyorlanadigan hujjatlar **xizmat hujjatlari** (*buyruq, ko'rsatma, bayonnoma* kabi)ga kiradi.

Shaxsiy hujjatlar alohida shaxslar tomonidan yozilib, ularning xizmat faoliyatlaridan tashqaridagi yoki jamoat ishlarini bajarish bilan bog'liq masalalarga tegishli bo'ladi (*shaxsiy ariza, shikoyat, tavsifyanoma* kabi).

46- mashq. Quyidagi so'z birikmalari ishtirokida gaplar tuzing, so'ngra ularni rasmiy yoki shaxsiy munosabatni ifodalashiga ko'ra guruhlang, ular o'rtasidagi farqni izohlang.

O'qishga kirmoq, vazifasidan ozod etilmoq, salom yetkazmoq, belgilangan jadvalga muvofiq, ko'nglini ko'tarmoq, ko'rishganimizda aytib bermoq, zimmasiga yuklamoq, «Kamolot» yoshlar harakatiga qo'shilmoq, vaqt topolmaslik, o'qituvchi bo'lib ishlamoq, harorat pasayishi oqibatida, xushxabar eshitgandan keyin.

53- topshiriq. Guruhingizning obodonlashtirish ishidagi ishtiroki to'g'risida litsey direktoriga xat yozing. Unga tegishli nom qo'ying. Yaratgan matiningizning xususiyatlarini sharhlang.

54- topshiriq. Matnni o'qing. Ajratilgan so'zlarning ma'nolarini izohlang, grammatik shakllarning vazifasini tushuntiring. Shaxsiy munosabatlarni ifodalovchi jummalarni shakllantirgan lisoniy vositalarni aniqlang.

«Umidim yulduzi, orzum chechagi, hayotim tiragi Kumushimga!

Kinoya va achchiqlar bilan to'liq bo'gan **maktubingizni** oldim. Xatni yozgan chog'ingizda tamom bir o't ichida, g'azab dengizida suzganligingiz gavdalanib **ko'z o'ngimdan o'tdilar**. O'tdilargina emas, hatto menga shunchalik ta'sir etdilarki, go'yo malikasining g'azabiga uchragan qul qay **darajada** es-hushidan ayrilsa, qilar ishidan, o'ylar o'yidan yanglishsa, mening-da hozirgi **holim** buning yuz daraja yuqorisiga yetdi.

To'g'risi, zahar olud maktubingizga odamlarcha tushuna olmadim va tushunishga ham lozim ko'rmadim, **chunki** g'azab ustida aytilgan so'zlar aqlli kishilarga loyig'i **muhokama** va **mutolaa** bo'lolmas, gulxandan so'ng alanga hisobini hech bir vaqtda olinmas...

Siz mening bu xatimni o'qib, gunohlarimni **yorlaqab** turgan kezlaringizda, albatta, men Marg'ilon yo'lida bo'lsam kerak. Onangizning o'qiydigan bayti mening sha'nimga tamoman teskari, chunki ota-ona orzusi hech bir vaqt yangi **yorlik** vazifasini o'tay olmas va hamisha boshqalarning orzu-havasi bo'lib qola berar. Siz o'zingizni tuproq bilan **tenglashtirmakchi** bo'lgansiz, lekin men hozir Kumushga ham qanoatlanmay **Oltinbibi** deb atamoq fikriga tushdim...

Borlig'im muhabbatingiz alangasi bilan tutashgani holda zay-jingiz Otabek.

26- javzo, 1265- yil. Toshkent.

A. Qodiriy, «O'tkan kunlar»dan.

47- mashq. Gaplarda tushirib qoldirilgan so'z va qo'shimchalarni o'rniga qo'yib ko'chiring. Ushbu matnning oldingi matndan qanday farqlanishini tushuntiring.

Toshkent sharqshunoslik akademik litseyi 2- bosqich talabasi Ahror Rahmonov... shaxsiy a'zolik... ochishingiz... so'raymiz. A. Rahmonov o'qishni bitirgan taqdirda, hisob bo'limiga kutubxona ma'lumotnoma... topshirma... unga shahodatnoma bermas... kafolat bera... .

Ushbu majburiyat bajaril... holat... A. Rahmonov... dan kutubxonaga qaytarilmagan adabiyotlar... barcha moddiy javobgar... o'z zimmamizga... ola... .

Muassasalar o'rtasida xizmat aloqalari asosan xatlar orqali amalga oshiriladi. Bunday yozishmalar orqali turli ko'rsatmalar, so'rovlar, javoblar, tushuntirishlar, xabar, taklif, iltimos, kafolatlar beriladi va qabul qilinadi. **Xizmat xatlari** quyidagi vazifalarni bajarishiga ko'ra ikki turga ajraladi:

1. Javob xatni talab qiluvchi xatlar (*da'vo xatlar, so'rov xatlar, iltimos xatlar* kabi).

2. Javob talab qilmaydigan xatlar (*tasdiq xat, ilova xat, eslatma xat, axborot xat, kafolat xat* kabi).

Barcha xizmat xatlari rasmiy yozishma bo'lgani uchun maxsus **bosma ish qog'ozlariga yoziladi**. Oddiy qog'ozga yozilgan taqdirda chap tomonining yuqori burchagiga muassasa nomi ko'rsatilgan **to'rtburchak muhr qo'yilishi lozim**.

Xizmat xatlar **ikki nusxada yoziladi** va imzolanadi. La-vozimni aniq ko'rsatilgan rahbar tomonidan imzolangan xatning birinchi nusxasi jo'natilib, ikkinchisi muassasada qoladi.

55- topshiriq. a) xat matnini o'qing, uning mazmunida nima ifodalanganini aniqlang.

A. Sirojiddinov nomidagi akademik litsey ma'muriyati va kasaba uyushmasi tashkiloti teatringizda 18- oktabr soat 19:00 da namoyish etiladigan «Zebuniso» spektaklini tomosha qilish uchun litseyimiz talabalariga 120 (bir yuz yigirma) ta chipta ajratishingizni so'raydi.

Chiptalar qiymati naqd pul bilan to'lanadi;

b) ushbu iltimos xatining kimga jo'natilganligini, kim tomonidan imzolangani kabi zaruriy qismlarini qo'yib daftaringizga ko'chiring.

48- mashq. Quyida berilgan zaruriy qismlarni tartib bilan joylash-tirib, ular asosida so'rov xati namunasini yarating.

Bu qurilma bizni juda qiziqtirdi. Litseyingiz yosh olimlari tomonidan yaratilgan oqova suvlarni tozalash qurilmasi. «Ekolot» xalqaro jamg'armasi raisi A. Maqsudov. Bu haqda «Ma'rifat» gazetasida xabar chop etildi. Shu sababli Sizdan ushbu quril-maning texnik tavsifi, yo'riqnomasi va modelini yuborishingiz-ni so'raymiz. Iqtisodiyot litseyi direktori M.Saidovga.

56- topshiriq. Berilgan shakl asosida da'vo xati mazmunini to'ldiring. Tovar turi sifatida parta yoki yozuv taxtasini ko'rsating.

Parta (yoki yozuv taxtasi)
yetkazib berish kechiktirilgani
uchun jarima to'lash haqida

DA'VO

_____dagi _____raqamli shartnomaga binoan
(sana)

Siz _____ga bahosi _____bo'lgan
(tashkilot nomi) (so'm so'z bilan)

_____dona _____yetkazib berishingiz kerak edi.
(tovar nomi)

Biroq ko'rsatilgan shartnomaning shartlari buzilgan holda parta (yoki yozuv taxtasi) ___ kun kechikib yetkazib berildi.

Shartnomaning bandiga muvofiq, tashkilotingiz muddatida yetkazib bermagan ___ so'mlik parta (yoki yozuv taxtasi) bahosidan ___ % miqdorida Sizning hisobingizga ___ so'm jarima yozildi.

Ko'rsatilgan jarima summasini 30 kunlik muddatda bizning hisob-kitob raqamimizga o'tkazishingizni so'rayman.

Mazkur summa belgilangan muddatda to'lanmagan taqdirda ish xo'jalik sudiga oshiriladi.

Litsey direktori _____
(imzo)

B. Karimov.

57- topshiriq. Savollarga javob bering.

1. Da'vo xatlari qanday maqsadlarda yoziladi?
2. Iltimos xati qanday zaruriy qismlardan tashkil topadi?
3. Kafolat xati bilan da'vo xatining zaruriy qismlari o'rtasidagi farqlarni izohlab bering.
4. Ilova xati qaysi holatlarda yoziladi?
5. Xizmat xatlarining qaysi turlari uchinchi shaxs nomidan yoziladi?

Xizmat xatlari **mantiqan izchil uch qismdan** iborat bo'ladi. **Kirish qismida** tegishli muassasaga murojaat qilishga asos bo'lgan sabab ko'rsatiladi. **Ikkinchi qismda** xatda ko'tarilgan masalani hal etish kerakligi dalil asosida bayon qilinadi. **Xulosa qismida** xat yozishdan ko'zlangan asosiy maqsad aytiladi.

Rasmiy xat matnini yozishda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- xat qisqa bo'lishi, qoidaga ko'ra bir betdan oshmasligi kerak;
- fikrlar aniq va ravshan ifodalanishi shart;
- matnda ko'chma ma'noli so'z va iboralar ishlatilmasligi zarur;

— gaplarning kesimi hujjat turi va mazmuniga muvofiq uchinchi shaxs birlik yoki birinchi shaxs ko‘plik sonda shakllantirilishi lozim;

— matn sarlavhasi bir jumla shaklida ikki qatordan oshmasligi, «to‘g‘risida» yoki «haqida» ko‘makchilari orqali tugatilishi kerak («Litsey oshxonasini ta‘mirlash to‘g‘risida» kabi);

— matnda xizmat xatining turi, nomi yozilmaydi, xatning qandayligi matn mazmunida aks etishi zarur.

49- mashq. Gaplarda qanday fikr ifodalanganligini aniqlang, gaplarni ko‘chirib, mazmuniga ko‘ra qaysi xat turiga tegishligini qavsda ko‘rsating.

1. Anjumanda quyidagi masalalar ko‘rib chiqildi. 2. Ushbu qo‘lyozmalarni muhokama qilish va tegishli xulosa berish uchun yo‘llaymiz. 3. Ma‘ruzachilarni taklif etish, kutib olish va turarjoy bilan ta‘minlashni litsey ma‘muriyati o‘z zimmasiga oladi. 4. Mavjud buyurtmalarni bajarishga ulgurmayotganligimiz sababli iltimosingizni bajara olmasligimizni ma‘lum qilamiz. 5. Birlashma tajriba-sinov o‘tkazish uchun barcha sharoitlarni yaratishga kafolat beradi. 6. Ilovani ushbu shartnomaning ajralmas qismi deb hisoblashingizni so‘raymiz. 7. Ro‘yxatda ko‘rsatilgan darsliklarni yetkazib berish uchun tegishli nusxada buyurtmalar qabul qilinadi.

50- mashq. Quyidagi javob xatida tushirib qoldirilgan qo‘shimchalarni to‘g‘ri qo‘yib, daftaringizga yozing.

«Fidokor» gazeta...

bosh muharriri S. Safarov...

«Fidokor» gazetasi tahririyati tomoni... 2002- yil 3- martda yuborilgan I—01-90 raqamli so‘rov xatingiz... javob.... Sizga shuni ma‘lum qilamiz..., mahallamizda yashovchi bir guruh yoshlar... 14- turarjoy dahasida ommaviy sport turlari bilan shug‘ullan... uchun yetarli sharoitlar yo‘qligi to‘g‘risida... shikoyat xatida ko‘rsat... kamchiliklar mahalla faollari yig‘ilishi... shu yil 23- martda o‘tkazilgan yig‘inida ko‘rib chiq...

Xat... ko'rsatilgan kamchiliklar asos... ekan... tan olin... . Yunus-obod tumani... 14- dahasidagi qarovsiz qoldirilgan maydonlarni toza..., uylar hovlisidagi garajlar... oldirib, o'yingoh... aylan..., mavjud sport inshootlarini ta'mir... va-zifalari «Hashar» kommunal xo'jali... rahbari Q. Ochilov... topshirildi.

Ko'rilgan ushbu chora-tadbirlar... ijrosi haqida tahririyatin-giz... qo'shimcha xabar qila... .

«Yunusobod» mahalla qo'mita... raisi (imzo) S. Olimov.

Rasmiy xatlarda bayon qilingan fikr mantiqiy izchillikda ifodalanishi, yetarli dalillar bilan asoslanishi va xulosa-lanishi lozim.

Zarur holatlarda o'rinli taklif yoki e'tiroz bildirilishi mumkin. Ammo mutasaddi rahbarga nisbatan hurmat saqlanishi, **murojaat odobiga** amal qilinishi zarur. Shu maqsadlarda:

— rahbarga murojaat shakli «*Siz*» so'zini bosh harfda yozish orqali ifodalanadi (*Sizga*, *Sizdan* kabi);

— fikriy bog'liqlik «*bu*», «*ushbu*», «*mazkur*», «*shu sa-babli*», «*shunga ko'ra (muvofig)*» kabi so'zlar yordamida ta'minlanadi;

— taklif va e'tirozlar «*bizningcha*», «*shartnomaga ko'ra*», «*biroq*», «*shu bilan bir qatorda*», «*deb o'ylaymiz*» kabi so'z va so'z birikmalari orqali ifodalanadi.

58- topshiriq. O'quv yurtiingizda «Alisher Navoiy ijodi — bebaho ma'naviy meros» mavzusida ilmiy-amaliy seminar o'tkazish haqi-da axborot xati tayyorlang. Zaruriy qismlari to'g'ri qo'yilganligini o'rto'g'ingizga tekshirtiring.

59- topshiriq. a) xatni o'qing. Ajratilgan so'zlarning ma'nosini izohlang.

Onajon! Kuyovingizning yozganlaridan tashqari, men sizga shu bilan oltinchi xat yozdim. **Ammo** sizdan uchta va dadamdan

ikkita xat oldim. **Ayniqsa**, dadamning keyingi xatidagi qora xabar bilan dori dunyo ko'zimga toraydi. O'lim haq, ammo **bechora** buvim jon berar ekan, yonida turib duosini olib qolmaganim uchun ko'p **hasrat chekdim**. Ayniqsa, **musofirchiligim** yomon asar qildi.

Ko'z yoshlarim bilan yuzimni yuvdim. Bugun beshinchi kundan beri **rahmatlik buvim** arvofiga atab qur'on boshladim. Xatm qilib bag'ishlayman, xudo g'ariqi rahmat qilsin, **sizga sabr bersin**. Endi musofir qizingizning baxtiga siz o'lmang, **omin**.

Va'da ma'lum bo'lsinki, alhamdulillah kuyovingiz va qudalaringiz salomatdirlar va **ulaming soyalarida** men qizingiz ham o'ynab-kulib yuribman. Sizni va otamni **juda sog'indim....**

Siz mening **telba so'zlarimdan** achchig'lanmang. Agar bu gapimning to'g'riligini bilmakchi bo'lsangiz, Toshkent kelganingizda qayin otamning nasihatini **o'z qulog'ingiz** bilan eshitganda, undan keyin so'zimga qiymat bering!

Aza hamma vaqt topiladi **desangiz** qizingizning **ko'ngli uchun** hali ham kelganingiz **yaxshi**. Dadamga mening arzimni aytsangiz **albatta** qaytarmas. Mendan dadamga **behad** salom. Kelasi oydan qo'rqaman...

Ko'risholmasak mendan rozi bo'ling, dadam va boshqa yori do'stlar ham. Kumush yozdim.

Toshkent, 1269- yil 1- qavs oyida.

A. Qodiriy, «O'tkan kunlar»dan.

b) ushbu xatning xizmat xatlaridan farqlovchi xususiyatlarini toping.

51- mashq. Nuqtalar o'rniga tegishli so'z yoki qo'shimchani qo'yib ko'chiring. Aynan shu so'z yoki qo'shimchani nega tanlaganingizni tushuntiring.

1. Ta'til boshlanishi... (*bilan, tufayli*)... (sen, siz)ning kelishing... (*-izni, -ni*) orziqib kutaman. 2. Mendan hamma-ga. ... (*ayniqsa, xususan*) sinfdoshlaringga... (*tegishli, ko'pdan-ko'p*) salom... (*-ni, -lar*) yetkaz... (*-ishingni so'rayman, -asan deb*

o'ylayman). 3. Ushbu... (*xat, maktub*) senga qaysi... (*kun, sana*)da yetib bor... (*-ishi bilan, -sa*) darrov javob yoz... (*-ishing kerak, -giri*), xo'pmi. 4. Yuborgan... (*mablag', pul*)laringizni oldim, katta... (*rahmat, tashakkur*). 5. Bo'sh qol... (*-dimmi, -gan taqdirda*) xayolimni sizdan uz... (*-ishim mumkin emas,— olmay qolaman*). 6. Menga ko'rsatgan... (*maxsus, katta*) yordamingiz... (*orqali, tufayli*) ishlarim... (*rivojlandi, yurishib ketdi*). 7. Siz bilan... (*tez muddatda, yaqin kunlarda*) ko'rishish... (*umididaman, zarur*).

Shaxsiy xatlar vazifasi va mazmuniga ko'ra ikki turli bo'ladi. Kundalik turmushda, asosan, oilaviy yoki do'stona munosabatlarni ifodalovchi xat, maktub keng qo'llanadi. Bunday xatlar rasmiy yozishmalardan hajmining cheklanmaganligi, shakliy mustaqilligi, matn mazmunining ichki kechinmalarga, hazil, qochiriq, gina, afsus, taklif, e'tiroz, minnatdorchilik kabilarning oddiy so'zlashuv yoki badiiy uslubga yaqin ifoda shakliga xosligi bilan ajralib turadi. Salomnoma xatlari, sevgi maktublari, do'stlik va hamkorlik munosabati yuzasidan yoziladigan xatlar ana shunday erkin uslubda yoziladi.

Shaxsiy xatning *diplomatik yozishmalarga* mansub turi ham mavjud. Bular yarim rasmiy tusda bo'lib, ularda davlat boshliqlari, diplomatik xodimlarning shaxsiy va oilaviy hayotidagi yangiliklar, sovg'a taqdim etish, minnatdorchilik bildirish, rasmiy uchrashuvlarda ko'rsatilgan masalalarni hal qilishga qaratilgan iltimoslar bildiriladi. Yuqoridagi shaxsiy xatlardan farqli ravishda bunda adabiy til me'yoriga to'la amal qilinadi.

60- topshiriq. Matnni o'qing. Xizmat darajasidagi nutqiy aloqaga xos jummalarni ajrating va oddiy so'zlashuv uslubidan farqini tushuntiring.

... Kerakli raqamni terdi-da, uch-to'rt signaldan so'ng kimdir trubkani olgach, ayol kishining ovozini eshitib, darrov o'zini tanitdi va:

— Aziz Qosimovich qachon keladilar, qo'ng'iroq qildilarmi? — deb so'radi. — Rasul Olloyorovich qiziqyaptilar.

— Telefon qildilar! Indinga kelyaptilar, samolyotda! — dedi Saltanat entikib.

— Qaysi reysda?

— Nima?

— Reysini so'rayapman, qaysi reys?

Saltanat bir dam jimib qoldi va oxiri gunohkorona tovush bilan:

— Esim qursin, so'ramabman-ku, — dedi.

Kotiba qiz ishi oxirigacha bitmagani va ho'l tuflisi g'ashiga tekkanidan kayfiyati buzilib:

— Voy, reysini bilmasangiz kutgani qanday chiqasiz?! — deb achitib oldi.

— Kechirasiz... — Saltanat judayam xijolat bo'ldi. Kotiba qiz indamay trubkani qo'yib qo'ydi. Keyin Rasul Olloyorovich huzuriga kirib, surishtirib bilgan gaplarini aytdi.

O'. Usmonov, «Girdob»dan.

52- mashq. Telefonda rasmiy so'zlashuvga oid dialoglardagi bo'sh o'rinlarni to'ldirib, daftaringizga ko'chiring, nutqiy qoliplar shaklining tuzilishiga e'tibor bering.

1. — Allo, Olim Rahimovich kerak edilar, nashriyotdan qo'ng'iroq qil... .

— Hozir chaqiraman.

— Allo, Rahimov... .

— Assalomu alaykum. Men «O'qituvchi» nashriyotining muharriri Ortiq Abdullayevman. Nashrga tayyorlanayotgan qo'lyozmangiz... nashriyotga kelib ketishingiz... .

— Yaxshi, erta... borsam bo'ladimi?

— Tushdan keyin kelganingiz... .

— Xo'p, albatta, bora... .

2. — Allo, litseylar boshqarma... Mo'minjon Mahmudovman.

— Eshita... Mo'minjon Qodirovich! Men xodimlar... boshlig'i Anvar Qosimovman.

— Sizdan iltimos, Anvarjon, direktor bilan kelishgan... olimpiada hay'atiga kiritila... o'qituvchilar ro'yxatini yubor...

— Nechta kishini tavsiya etish... lozim?

— Beshta tajribali o'qituvchini yozsangiz, o'zimiz tanlab olamiz. Tushunar...?

— Tushundim, Mo'minjon Qodirovich.

— Yaxshi, soat olti... kutaman.

— Xo'p, hozir tayyor... yetkazaman.

61- topshiriq. Yuqoridagi dialoglarning oddiy so'zlashuv uslubi-dan farqini tushuntiring.

62- topshiriq. Matnni o'qing. Telefonda so'zlashish odobiga oid jum-lalarning ma'nosini izohlang.

Agar siz qo'ng'iroq qilsangiz, albatta, gapni **salom-alik-dan boshlang**. Shundan so'ng **o'zingizni taniting** (ish yuzasi-dan telefon qilsangiz xizmat vazifangizni ham aytganingiz ma'qul) va kerakli joyga tushdingizmi yoki yo'qmi shuni aniqlab oling. Kerakli joyga tushganingizga ishonch hosil qilganingizdan so'ng, sizga zarur bo'lgan kishini **chaqirib berishlarini iltimos qiling**. Hol-ahvol so'rab, asosiy maqsadga o'ting. Telefonda **qisqa, lo'nda gaplashishga** harakat qilishingiz lozim. Xayrlashib bo'lganingizdan keyin telefon dastagini **birinchi bo'lib siz qo'ying, chunki** telefon raqamini siz tergansiz.

Agar sizni telefonga chaqirishsa, «**Labbay**» yoki «**Eshitaman**» deb javob qiling. Boshqa joyga tushib, sizdan kechirim so'rashsa, «**marhamat, hechqisi yo'q**», deb dastakni qo'ying. Telefon orqali muloqot qilayotganingizda xodimlardan biri huzuringizga kelib muhim ishi borligini aytib qolsa, hamsuhbatingizdan **uzr so'rang** va ma'lum vaqtdan keyin unga o'zingiz qo'ng'iroq qilishingizni aytib, telefon dastagini **ohista qo'ying**. Telefonda gaplashayotganda o'tirgan joydan turib, qo'lini ko'ksiga qo'yib yoki boshni egib gaplashish kabilar odob doirasiga kirmaydi. Bu holatda gaplashsangiz atrof-dagi xodimlarning g'ashiga tegasiz.

53- mashq. Quyidagi qurilmalar asosida gaplar tuzing va shu gaplar asosida matn yarating.

Kim? xabar yetkazadi.
Kimga?

Kim? qabul qiladi.
Kimgan?

Qachon? yig'ilish bo'ladi (o'tkaziladi).
Nima?

Kim? qatnashishi (tayyorgarlik ko'rishi) shart.
Nima
uchun?

63- topshiriq. Telefonogrammani o'qing, shu asosda litseyingizda «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakatining yillik hisobot yig'ilishi bo'lishi haqida telefonogramma namunasini yozing.

«Ustoz» jamg'armasi
Yetkazuvchi — kotiba
Salimova. Tel: 45-16-20

O'zMU qoshidagi
akademik litsey direktoriga
Qabul qiluvchi — kotiba
Turopova.
Tel: 46-36-95 soat 15:30

TELEFONOGRAMMA

2002. 18.04. Toshkent

№ 14

Respublika «Ustoz» jamg'armasi hay'at boshqaruvi yig'ilishi qaroriga ko'ra litseyingizga bir dona IBM PC—150 rusumli kompyuter ajratildi. Uni qabul qilib olish uchun Siz ishonchnoma bilan o'z vakilingizni yuborishingiz lozim.

Jamg'arma raisi

I. Shodmonqulov.

Telefonogramma orqali belgilangan joyga shoshilinch xabar matni yetkaziladi.

Bunday matn bir nusxada tayyorlanadi, rahbar yoki mas'ul shaxs tomonidan imzolangach, tegishli joyga telefon orqali yetkaziladi.

Telefonga chaqirilgan shaxs telefonogramma berilishi haqida ogohlantirilishi, u qabul qilishga tayyor bo'lgach, qabul qiluvchi ulguradigan sur'atda yetkazuvchi tomonidan yozdirilishi lozim.

Matnning to'g'ri qabul qilinganligiga ishonch hosil qilish uchun qabul qiluvchi matnni yetkazuvchiga qayta o'qib eshittirishi shart. Qabul qiluvchi telefonogrammaning berilish vaqti va sanasini, yetkazuvchining ism-familiyasi, lavozimini qayd etadi.

Yetkazuvchi ham qabul qiluvchi haqida shunday ma'lumotlarni yozib qo'yishi lozim.

64- topshiriq. a) litseyingizda o'tkazilishi mo'ljallangan biror tadbir to'g'risida faks yoki elektron pochta orqali (e-mail) yuboriladigan xabar matnini tayyorlang. Faksogrammada telefonogrammadan farqli tarzda qanday zaruriy qismlar bo'lishi lozimligini aniqlang;

b) savollarga javob bering:

1. Faksogramma orqali xabar jo'natishdan oldin qanday tayyorgarlik ishlari bajariladi?
2. Faks orqali yo'llangan xabaringiz qabul qilinganligini nima bilan asoslash mumkin?
3. Faksogrammani to'g'ri qabul qilish uchun nimalarga e'tibor berish kerak?

54- mashq. Berilgan so'z birikmalari ishtirokida telefonogramma matni tuzing.

Madaniyat saroyida, ish bilan ta'minlashga oid, tuman bandlik xizmati, yoshlar taklif etiladi, 5- may soat 16:30 da, korxona va tashkilot vakillari, O'zbekiston Milliy universiteti, talabalar shaharchasida yashovchi.

65- topshiriq. Telegramma matnini o‘qing, telefonogrammadan farqli jihatlarini izohlang.

Farg‘ona 16 Buwayda 8
Inomjon Qodirovga

Yigirma beshinchi martda uyimizga o‘rtog‘im Asadulla boradi. U bilan haydovchilik guvohnomamni berib yuboring, o‘g‘lingiz Ilhom.

Telegramma shoshilinch xabar yetkazishning juda qisqa va ixcham shaklidir. Xabar mazmunini ifodalovchi telegramma matni bosh harflar bilan ikki intervalda yozilishi kerak. Qo‘lda yozilgan taqdirda harflar yirik-yirik, so‘zlar aniq ko‘rinishi lozim. Matn tilida yig‘iq sodda gaplar, to‘liqsiz gaplar ishlatiladi, tinish belgilari qo‘yilmaydi. Xabar bayonida to‘g‘ri ma’noli ixcham so‘zlardan, qisqartmalardan foydalaniladi. Bunday telegraf uslubida til birikmalari imkon qadar tejalishi talab qilinadi.

Telegramma matnida bo‘g‘in ko‘chirilishiga yo‘l qo‘yilmaydi, gaplar barcha qatorlarga xatboshisiz yoziladi. Kunlar va raqamlarni so‘zlar bilan yozish tavsiya qilinadi, murakkab sonlarni raqam bilan yozish mumkin. Telegramma so‘ngida jo‘natuvchining manzili, ismi-familiyasi va yuborgan sanasi kichik harflar bilan ko‘rsatiladi.

66- topshiriq. a) quyidagi mazmunda muhim xabarlarni jo‘natish uchun telegramma matnlari tuzing:

1) yaqin do‘stingizni o‘zingizning yoki qarindoshingizning to‘yiga taklif qiling; 2) yuqori davlat hokimiyati idoralari (O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, viloyat hokimligi)ga erishgan katta yutug‘ingiz to‘g‘risida xabar yozing;

b) quyidagi savollarga javob bering:

1. Yuqoridagi ikki telegrammaning qaysi birida pochta manzili ko‘rsatilmaydi?

2. Telegramma bilan telefonogramma o'rtasida qanday farqlar bor?
3. Fototelegrammadan qanday maqsadlarda foydalaniladi?
4. Telegramma tinish belgisi qo'yilishi mumkin bo'lgan holatni izohlang.

55- mashq. Berilgan so'z birikmalari va gaplarni ma'nodoshlari bilan yonma-yon qo'yib daftaringizga ko'chiring.

Yig'ilishda qatnashishlari shart, «*Milliy tiklanish*» partiyasi a'zoliciga qabul qilindim, 5218 raqamli joriy hisobingdan, bu to'g'rida takror xabar beriladi, jamg'arma qaroriga ko'ra, namunali tashkil etilganligi sababli, majlisda bo'lishlari kerak, bu haqda qo'shimcha ma'lumot beriladi, 1018 raqamdagi o'z joriy hisobim mablag'idan, Meni «*Milliy tiklanish*» partiyasi safiga olishdi, yaxshi tayyorlanganligi tufayli, jamg'arma tomonidan chiqarilgan qarorga muvofiq.

56- mashq. Gaplarni o'qing, leksik-uslubiy xatolarni aniqlang va izohlang.

1. Litsey oshxonasida ovqatlanish xavfsizligi oyligini o'tkazdi.
2. Hamma qo'shimchasi bor o'quvchilar yig'ilishga.
3. Mavjud chora-tadbirlar belgilangandan avval intizom yaxshilandi.
4. Pedagogik katta stajga egaman.
5. Eshikni ochmasimdan kirishga taklif etdilar.
6. Bu yo'ldan yurish hozircha taqiqlanadi.
7. Ota vasiyatini quloqqa quyish, har qachon esdan chiqarmaslik kerak.

67- topshiriq. Quyidagi so'z birikmalaridan foydalanib, muayyan ish-harakatning qanday sabab bilan bajarilmaganligi yoki nima maqsadda bajarilganligiga oid gaplar tuzing.

Ma'nodosh so'zni topolmaganligi uchun, vergulni o'rin-siz ishlatganidan, fikrini asoslash maqsadida, muddati ko'rsatilmaganligi tufayli, telefon ishlayotganligi sababli, zudlik bilan yetkazish maqsadida, hisob raqami o'zgarganligi munosabati bilan, ko'chma ma'noni ifodalasin deb, tutuq belgisi teskari qo'yilganligidan, ishontirish maqsadida, bosh harf bilan yozmaganligi uchun.

Hujjat matni aniqlik, ixchamlik, loʻndalik, mazmuniy toʻliqlik kabi talablarga javob berishi lozim. Bu xususiyatlar hujjatchilik tilining oʻziga xos uslubi, soʻz qoʻllash yoʻllari, morfologik va sintaktik belgilari orqali taʼminlanadi.

Xizmat yozishmalarida aniqlik va mazmuniy tugallik fikrni aniq dalillar bilan asoslashga bogʻliq. Hujjatchilikda bunday **dalil**, **asoslar** quyidagicha boʻlishi mumkin:

— rasmiy qonunlar, bitim va shartnomalarning tegishli moddalari, bandlarini koʻrsatish. Masalan: «*OʻzR fuqarolik kodeksining 1135- moddasiga muvofiq*», «*Tuzilgan shart-nomaning 3- bandiga asosan*» kabi;

— qonunchilik yoki kelishilgan shartlar, manzilning oʻzgarganligini taʼkidlash. Masalan: «*boshqa shaharga koʻchishi munosabati bilan*»;

— raqamli koʻrsatkich, hisob-kitoblar asosida. Masalan: «*davlat raqami 10S6260 boʻlgan VAZ- 2107 rusumli yengil avtomobil bilan*»;

— mantiqiy asoslarni ifodalovchi «*shunga koʻra*», «*munosabati bilan*», «*...ganligi sababli*», «*...ishi uchun*», «*oqibatida*», «*...masligi tufayli*», «*shu maqsadda*», «*guvohlik berishicha*», «*tekshiruv natijasiga binoan*» kabi qoliplashgan soʻz birikmalari va h.k.

68- topshiriq. Matnni oʻqing, uning zaruriy qismlarini aniqlang va tavsiflang.

TARJIMAI HOL

Men, Sobirov Nodir Nozim oʻgʻli, 1985- yil 27- iyunda Buxoro shahrida xizmatchi oilasida tugʻildim. Otam — Sobirov Nozim viloyat yoʻl qurilishi boshqarmasining bosh muhandisi, Onam — Nomozova Nasiba 18- oʻrta maktabda oʻqituvchi boʻlib ishlaydilar. Oilada 4 kishimiz. Ukam — Nasim 7- sinfda oʻqiydi.

1992- yildan 2002- yilgacha Buxoro shahridagi 18- maktabda oʻqidim. Maktabda sinf devoriy gazetasi muharriri boʻldim. Ona

tili va adabiyot fanlariga juda qiziqaman. Bu fan bo'yicha viloyat olimpiadasida 2- o'rinni egallaganman. Tennis bo'yicha respublika musobaqalarida faxrli o'rinlarni olganman.

9- sinfni tugatib, 2002- yilda Buxoro davlat universiteti-ning akademik litseyiga o'qishga kirdim.

Mening turar joyim: Buxoro shahri, Yangiyer ko'chasi, 51- uy.

(imzo) *N. Sobirov.*
2002- yil 21- may.

57- mashq. Quyidagi so'z va so'z birikmalarini daftaringizga ko'chiring va ma'nolarini izohlang, so'ngra ular ishtirokida gaplar tuzing.

Dehqon oilasida tug'ildim, savdo uyushmasi raisi, bo'lim mudiri vazifasida ishlaydi, maktabni tamomladim, o'qishga kirdim, lavozimida ishladim, a'zosiman, qatnashaman, uylanganman, turmush o'rtog'im, jamoat ishi, saylanganman.

69- topshiriq. **Ijtimoiy kelib chiqishi** va **ijtimoiy ahvoli** birikmalarining ma'nosini izohlang. O'zingizning ijtimoiy kelib chiqishingiz va ijtimoiy ahvolingiz to'g'risida kichik matn tuzing.

58- mashq. Ariza namunasidagi bo'sh o'rinlarni to'ldirib, daftaringizga ko'chiring. Ajratilgan so'zlar ma'nosini izohlang.

Toshkent Davlat pedagogika universitet...
rektori prof. B. G'. Qodirovga
... fakulteti... II kurs talaba... Samad
Qosimovdan

ARIZA

Men «Umid» jamg'arma... **tanlovida** ... natijalarga erish... imtiyozli o'rinni **qo'lga kirit**... . Shuning ... «Umid» jamg'armasi men... Amerika Qo'shma ... ga o'qish uchun **yo'llanma berishga** ... qildi.

O'qishimni Amerik... Shtatlari... Kaliforniya universiteti... tarix fakultetida ... **ettirish uchun** ruxsat... ni **so'ray**... .

(imzo) *S. Qosimov.*

2002- yil 28- may.

Ariza muayyan muassasa yoki mansabdor shaxs nomiga biror iltimos, taklif yoki shikoyat mazmunida yoziladigan rasmiy hujjat sanaladi. Ish yuritishda faol qo'llanadigan rasmiy hujjat ham arizadir.

Arizalar mazmuni, uslubi, hajmiga ko'ra turlicha bo'ladi. Chunki o'quvchi yoki talabaning turli masalalar yuzasidan ta'lim muassasasi rahbariga yozadigan arizalaridan tortib ishchi-xizmatchining, fuqarolarning korxona boshlig'i, hokimlargacha yozadigan arizalari bir-biridan farq qiladi. Bundan qat'iy nazar, har qanday arizada **quyidagi zaruriy qismlar** ifodalanishi lozim:

— ariza yo'llanadigan muassasa nomi yoki rahbarning vazifasi, unvoni, ismi, otasining ismi va familiyasi;

— ariza yozuvchining turarjoyi yoki vazifasi, ismi, otasining ismi va familiyasi;

— hujjat nomi (**Ariza**);

— ariza matni (**iltimos, taklif yoki shikoyat**);

— zarur bo'lgan holatda ilova qilinadigan hujjatlar nomi;

— qog'ozning chap tomonida ariza yozilgan vaqt (**yil, kun va oy**);

— qog'ozning o'ng tomonida ariza yozuvchining imzosi, ismi va otasining ismi bosh harflari, familiyasi.

59- mashq. Berilgan gaplarni yuqorida ko'rsatilgan zaruriy qismlar tartibiga amal qilgan holda joylashtirib, daftaringizga ko'chiring.

Kasalligim tufayli qishki sinov va imtihonlarni o'z vaqtida topshira olmadim. Toshkent yuridik kolleji direktori M. Mirhamidovga. I. Abdullayev. Shu sinov va imtihonlarni topshirishga ruxsat berishingizni so'rayman. Ariza. 2002.23.02. Arizamga kasal-

ligim to'g'risidagi tibbiy ma'lumotnoma ilova qilindi. 2- bosqich talabasi Ilhom Abdullayevdan.

70- topshiriq. Litseyingiz direktoriga o'quv (akadem) ta'til berishni so'rab ariza yozing.

60- mashq. Quyidagi birikmalarni daftaringizga ko'chiring va eslab qoling. Ulardan foydalanib to'rtta gap tuzing.

Boshqa shaharga ko'chishimiz munosabati bilan, mehnat ta'tili berishingizni so'rayman, ilova qilindi, ilova qilingan hujjatlar asosida, kasalligi tufayli, moddiy qiyinchiliklar sababli, ozod etishingizni so'rayman, o'zim haqimda quyidagilarni ma'lum qilaman, ijozat berishingizni so'rayman, yoshlar nomidan so'raymiz, yordam berishingizni so'raymiz, deb hisoblashingizni so'rayman, haqida qaror chiqarishingizni so'rayman, aytilganlar asosida, kelmayotganligi sababli, moddalariga rioya qilgan holda, muddatini uzaytirishingizni so'rayman, da'vo talablarini tasdiqlash uchun, ushbu hujjatlarga muvofiq.

71- topshiriq. Matnni o'qing va mazmunini izohlang.

Men 2002- yil 14- oktabrdan 6- noyabrgacha onamning qattiq betoblighi sababli darslarga qatnasha olmadim.

Qoldirgan 48 soat mashg'ulotni mustaqil ravishda o'zlash-tiraman.

Ilova: onamning kasallighi to'g'risida tibbiy ma'lumotnoma.

61- mashq. Berilgan tushuntirish xatidagi nuqtalar o'rniga mos qo'shimcha va so'zlarni qo'yib, daftaringizga ko'chiring.

S. Rahimov nomli litsey direktori T. Qodirovga.

3- bosqich talabasi A. Xotamovdan.

TUSHUNTIRISH XATI

Shu yil 15- dekabr kuni men fizika o'quv xonasida kursdosh ... E. Umarov ... mashg'ulot o'tkazayotgan edik. Men shoshilib ombir... olmoqchi bo'lib, stol... turtinib ket... . Stol nosozligi ... uning usti... shisha idish sindi. Biz nojo'ya harakat qilgan... yo'q, tasodif... shunday bo'ldi.

(imzo) A. Xotamov.
2002- yil 15- dekabr.

Tushuntirish xati xizmat (*o'qish*)ga aloqador masalani, uning biror jihatini yozma izohlovchi hujjatdir. Shaxsiy tushuntirish xatlari xodim (*talaba*) tomonidan muassasa (*o'quv yurti*) rahbari nomiga yoziladi. Unda ish (*o'qish*) jarayonida xodim (*talaba*) tomonidan sodir etilgan ayrim o'rinsiz xatti-harakatlar tafsiloti, ularning sabablari bildiriladi va dalillar bilan izohlanadi. Odatda tushuntirish xati mansabdor shaxs (*rahbar*) talabi bilan yoziladi.

Bu hujjat xodim (*talaba*) haqida biror qarorga kelish, unga nisbatan ma'muriy jazo chorasi qo'llash yoki qo'llamaslik uchun asos vazifasini o'taydi.

Tushuntirish xati xodim (*talaba*)ning o'z dastxati bilan yozilib, yozuvchi shaxs nomi qaratqich kelishigida (*masalan: N. Sobirovning tushuntirish xati*) rasmiylashtiriladi. Matn mazmuni aniq va ixcham tuziladi, sana va dalillar aniq ko'rsatiladi, yetarlicha izohlanadi, qo'shimcha asoslov hujjatlari ilovada beriladi.

62- mashq. Quyidagi qoliplashgan birikmalarni daftaringizga ko'chirib oling va xotirangizda saqlab qoling. Bu birikmalardan foydalanib, o'quv amaliyotida qatnashmaganingiz sababi to'g'risida tushuntirish xati yozing.

Zaruriyat tufayli, betobligi sababli, shifoxonada davolanayotganligi uchun, nosozligi tufayli, yomon tashkil etilganligi sababli, joriy etilganligi munosabati bilan, imkoniyati yo'qligi tufayli, vafot etganligi sababli, ob-havo noqulayligi uchun,

o'zgarganligi munosabati bilan, xabar berilmaganligi sababli, e'tiborsizlik tufayli, ruxsat berilmaganligi sababli.

72- topshiriq. Matnni o'qing, ajratilgan so'zlarning ma'nosini izohlab, matn mazmuni nimaga qaratilganligini ayting.

Men, ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi Mahmuda Valiyeva, litsey kutubxonasidan **ijtimoiy** yo'nalish bo'limining 2-bosqich talabalari o'rtasida **mushoira o'tkazish uchun** 10 (o'n) ta «She'r san'atlari» kitobini oldim.

Mashg'ulot tugagach, olgan kitoblarni **topshiraman**.

63- mashq. Nuqtalar o'rniga tegishli qo'shimchalarni qo'ying. So'ngra bu gaplarni tilxatning zaruriy qismlari tartibida joylashtirib, matn yarating.

Alisher Navoiy tavalludi... 552 yilligi munosabati bilan o'tkazil... anjuman oldi... kollej kutubxonasi ... R. Yunusov. Navoiyning hayoti va ijodiy merosini yorituvchi burchak tashkil et... maqsadida 50 (*ellik*) ta kitob ol... (*ro'yxat ilova qil...*). Tilxat. Men, o'zbek tili o'qituvchisi Rustam Yunusov. 2002.04.02. Kitoblarni 2002- yil 10- fevralda qaytarib topshirish majburiyat... zimmam... olaman.

Toshkent qurilish kolleji direktori M. Asqarov... .

73- topshiriq. Savollarga javob bering.

1. Tilxatdagi yozuvlarni nega o'chirish yoki tuzatish mumkin emas?

2. Tilxat notarial idoralarida tasdiqlanishi shart bo'lgan holatlarni izohlang.

3. Buyum yoki pul miqdori tilxatda qanday ko'rsatiladi?

4. Qaysi holatda tilxat matnida guvohlar ko'rsatiladi?

74- topshiriq. Quyidagi so'z va so'z birikmalari yordamida 4 (to'rt) ta gap tuzing, ularni mantiqiy bog'lanishda joylashtiring.

Ishonchnoma tuzmoq, pul jo'natmasini olmoq, xizmat safari, mart oyi uchun, nomimga kelgan, ishonch bildirmoq,

vakolat bermoq, kursdoshimga, menga tegishli, huquqini bermoq, imzo qo'yishga, shartnoma tuzishga, uyushma kassasidan, pasportga ega, betobligim tufayli, imzosini tasdiqlamoq, bir yillik muddatga berildi.

Ishonchnoma muayyan muassasa yoki ayrim shaxs nomidan ikkinchi bir shaxsga uning nomidan ish ko'rish uchun yozma ravishda ishonch bildirilgan vakolatli hujjat sanaladi.

Mazmuni va vakolat egasiga ko'ra xizmat ishonchnomasi va shaxsiy ishonchnomalar farqlanadi.

Xizmat ishonchnomalari davlat idoralari, jamoat tashkilotlari tomonidan mazkur idoraning mansabdor shaxsiga uning shu idora tomonidan ish yuritishga vakil etilganligini tasdiqlash uchun beriladi. Bunday ishonchnoma idora rahbari tomonidan imzolanadi va tasdiqlanadi, shuningdek, amal qilish muddati ko'rsatiladi.

Shaxsiy ishonchnomalar ayrim shaxslar tomonidan o'ziga tegishli pul yoki qimmatbaho narsalarni borib olish uchun ishongan kishisiga ishonch bildirib yozgan hujjatidir.

Bunday ishonchnoma vakolat beruvchining ish joyi (ishlamagan taqdirda mahalla qo'mitasi) tomonidan muhr bilan tasdiqlanishi lozim.

64- mashq. Matnda tushirib qoldirilgan qo'shimchalarni to'g'ri topib qo'ying va shaxsiy ishonchnoma namunasini daftaringizga ko'chiring.

ISHONCHNOMA

Men, Kamol Yo'ldoshev, guruhdosh... Abdulla Ahmedovga Yakkasaroy tumanidagi 64- aloqa bo'lim... men... nom... kelgan 50000 (*ellik ming*) so'm miqdoridagi pul jo'natma... ol... uchun ishonch bildir.....

(imzo) *K. Yo'ldoshev.*
2002- yil 5- may.

K. Yoʻldoshev imzo... tasdiq... Litsey kadr... boʻlim... boshligʻi
(muhr) (imzo) A. Shukurov.

75- topshiriq. Berilgan soʻz birikmalari va gaplarni tartib bilan joylashtirib, xizmat ishonchnomasi namunasini tuzing va zaruriy qismlari oʻrnini chizmada koʻrsating.

Yunusobod tumanidagi 42- son madaniy mollar doʻkonidan shartnoma boʻyicha, Chilonzor tumanidagi M.Ulugʻbek nomidagi litseyning xoʻjalik ishlari mudiri Hasan Boboyevga, litseyimizga ajratilgan 78550 (*yetmish sakkiz ming besh yuz ellik*) soʻmlik oʻquv qurollarini olishga ishonch bildiradi. Litseyning toʻrtburchak muhri. Litsey direktori B. Qodirov.

Ishonchnoma, Ishonchnoma 2002- yil 10- iyungacha amal qiladi. 2002.10.05. Tartib raqami: 18-104. Dumaloq muhr. Imzo.

76- topshiriq. Matnni oʻqing. Atoqli adib Oybekka berilgan tavsifni oʻz soʻzlaringiz bilan kengaytiring. Belgi ifodalovchi soʻzlar maʼnosini izohlang.

Talant qanchalik katta, qanchalik qudratli boʻlmasin, har nechuk yuzada boʻlmaydi, konga oʻxshash yerning qaʼrida boʻladi. Bu kon — talantni qazib olish uchun avvalo katta aql, undan keyin katta bilim, matonat, kuch, gʻayrat, bularning ustiga dard boʻlishi kerak.

Katta talant egasi Oybekda mana shu xislatlarning hammasi mavjud. Oybek mana shu xislatlari bilan xalqimizning maʼnaviy xazinasiga katta boylik qoʻshdi.

Yozuvchining umri yil bilan oʻlchanmaydi, ijodiy faoliyatining samarasi bilan oʻlchanadi. Oybek 400 yilga teng keladigan 40 yillik ijodiy faoliyatining bir lahzasini ham samarasiz oʻtkazgani yoʻq. Oybek bu jihatdan ham hozirgi va kelajak adabiy avlod qarshisida ustod boʻlib gavdalanadi.

Abdulla Qahhor.

Tavsifiy matnlarda shaxs, narsa, voqea-hodisaning muhim belgilari aniq maʼlumotlar, sifatlovchi ifodalar

orqali bayon qilinadi. Tavsiflashda shaxs yoki narsa-voqeani xolisona baholash bilan birga unga munosabat bildirish ham muhim hisoblanadi.

Bunday matnlar tilida xarakter-xususiyatni ifodalovchi sifatlar, belgining ortiqlik darajasini ifodalovchi leksik-grammatik vositalar, yasama sifatlar faol ishlatiladi. Shuningdek, shaxs harakat-holatining belgisini ifodalovchi ravishlardan o‘rinli foydalanish talab qilinadi.

Shunga ko‘ra tavsifiy matn yaratish zaruriy til vositalarni to‘g‘ri tanlash va qo‘llashni, sifat va ravish yasalishi me‘yorlarini, bunday so‘zlardagi belgi ifodasi-ning darajalanishini puxta bilishni taqozo etadi.

65- mashq. Insonga xos belgi-xususiyatni ifodalovchi so‘zlarni ijobiy va salbiy munosabat bildirishga ko‘ra ikki ustunga ajratib ko‘chiring.

Halol, g‘amxo‘r, maqtanchoq, samimiy, sipo, yuvosh, qo‘pol, mas‘uliyatsiz, e‘tiborli, mehribon, loqayd, jamoat ishlari sust, to‘g‘riso‘z, beparvo, dangasa, talabchan, ko‘ngilchan, shirinso‘z, janjalkash, tashabbuskor, andishali, indamas, odamovi, kishilarga aralashmaydigan, obro‘li, ginachi, sovuqqon, qobiliyatli, bilimi bo‘sh, iqtidorli.

77- topshiriq. Yuqorida keltirilgan sifatlarning zid ma‘no bildiruvchi muqobillarini lug‘at yordamida toping va ular ishtirokida 4 (to‘rt) ta gap tuzing.

78- topshiriq. Tavsifnoma matnini o‘qing. Fe‘l shakllarini topib, ma‘no va vazifasini izohlang.

Akbar Rasulov o‘rta maktabni a‘lo baholar bilan tugatgach, 2001- yilda O‘zbekiston Milliy universitetining huquqshunoslik fakultetiga hujjat topshirdi va test savollaridan yuqori ball to‘plab o‘qishga qabul qilindi.

O‘qishga kirgan dastlabki kunlardan boshlab o‘z qobiliyati bilan boshqa talabalardan ajralib turdi. Jamoat ishlarida faol qatnasha boshladi. Universitet «Zukkolar klubi» a‘zosi sifatida tala-

balar o'rtasida bir qator ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni o'tkazdi. U ingliz tilini yaxshi biladi, erkin gaplasha oladi. Bu tildagi ilmiy ma'ruzalari bilan chet mamlakatlarda o'tkazilgan ikkita anjumanda qatnashdi. «O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi-ning huquqiy asoslari» mavzusidagi ma'ruzasi Buyuk Britaniyaning Manchestr universiteti rahbariyati tomonidan munosib taqdirlandi.

U — yaxshi sportchi. Milliy kurash bo'yicha bir qancha musobaqalar sovrindori.

Akbar Rasulov o'z ustida tinmay ishlaydi, a'lochi va iqtidorli talaba sifatida universitet talabalari orasida yaxshi obro'ga ega.

U doimiy ravishda o'z malakasini, siyosiy-ma'naviy va huquqiy saviyasini oshirish ustida qat'iyat bilan ishlaydi.

A. Rasulov — kamtarin, to'g'riso'z, do'stlarga nisbatan g'amxo'r va mehribon.

Tavsifnoma «Umid» jamg'armasi tashkil etgan Buyuk Britaniya Manchestr universitetiga talabalikka yuborish uchun o'tkazilayotgan tanlov tashkiliy hay'atiga taqdim etildi.

79- topshiriq. a) xodim (*talaba*)ning ish (*o'qish*)ga munosabatini ifodalovchi quyidagi so'z va so'z birikmalarini o'z misollaringiz bilan to'ldirib, daftaringizga ko'chiring.

Vijdonli, mehnatsevar, tashabbuskor, ishni o'z vaqtida bajaradigan, ongli, dunyoqarashi keng, siyosiy yetuk, o'zi va o'rtoqlariga talabchan, o'z ishini yaxshi biladigan, intizomli, hozirjavob, mas'uliyatli

b) ushbu so'z va qoliplashgan so'z birikmalaridan foydalanib, guruhdoshingiz (*o'qituvchingiz*)ning o'z ishiga munosabatini yorituvchi tavsifnoma matnini tayyorlang.

66- mashq. Zarur so'z va so'z birikmalarini qo'shib, gaplarni to'ldiring. Fe'l shakllarining qo'llanishiga e'tibor bering.

1. Men Ilhom Shokirov... 2001- yildan ... taniy... . 2. Shu litsey... ingliz tili guruhi... birga o'qiy... . 3. I. Shokirov inti-

zomli..., ..., ..., talaba... tanilgan. 4. Litseyimizning jamoat ishlari... faol qatnash... . 5. U sport ... muntazam shug'ullana..., shu yilgi respublika festivalida stol tennisi... faxrli uchinchi o'rin... egal... . 6. U ingliz til.....biladi, erkin so'z... ola... . 7. Ingliz tilidagi ko'plab badiiy kitob ... mustaqil o'qiy... . 8. Shun... ko'ra, men Ilhom Shokirovni Mirzo Ulug'bek nom... stipendiyani olish ... tanlovda qatnashish... tavsiya eta....

80- topshiriq. O'qish va jamoat ishlarida ijobiy ishlari bilan o'zini ko'rsata olgan guruhdoshingizni biror mukofot bilan taqdirlanishi uchun tavsiyanoma yozing.

Rasmiy-idoraviy hujjatlarni tayyorlashda uning zaruriy qismlari joylashishiga, matn mazmuni tarkibiy qismlarining ketma-ketligiga, tinish belgilarining to'g'ri qo'yilishiga alohida e'tibor berish lozim.

Shu maqsadda **quyidagilarga doimo amal qilishni unut-mang:**

— bosma harflarda yoziladigan hujjat nomida barcha harflar katta harflar bilan yozilishi kerak.

Masalan: Tavsiyanoma emas, TAVSIYANOMA kabi;

— hujjat yuboriladigan muassasaning nomi qisqartirilmadan to'liq, bosh harflar bilan yozilish qoidalariga amal qilgan holda yoziladi;

— hujjat matnining asosiy qismlari xatboshi bilan yozilishi lozim. Qo'shimcha qismlar asosiy fikrga bog'langan tarzda undan so'ng beriladi;

— shaxsiy hujjatlarda izohlanayotgan «Men» so'zidan va izoh so'z birikmasidan so'ng vergul qo'yiladi.

Masalan: Men, Mahmud Qodirov, ...

— tavsifnomada tavsiflanayotgan shaxs haqidagi ma'lumotlar bir-biridan vergul bilan ajratib yoziladi.

Masalan: ...ning 2- bosqich talabasi, 1988-yilda tug'ilgan, o'zbek... kabi.

67- mashq. Gaplarni o'qing. Majhul nisbat va buyruq-istak mayli shaklidagi fe'llarni aniqlab, ikki ustunga ajratib dafta-

ringizga ko'chiring va ulardagi qo'shimchalarning ma'no vazifasini izohlang.

1. Bosh muhandis Shavkat Azimov 2002- yilning 16- mayi- dan 23- mayigacha Farg'ona shahriga xizmat safariga yuborilsin. 2. II bosqich talabalarining o'zlashtirish darajasini tekshirish uchun quyidagilardan iborat komissiya tuzilsin. 3. Yulduzxon Ibrohimjon qizi 2002.21.05 dan xodimlar bo'limi boshlig'i lavozimiga qabul qilinsin. 4. Ilmiy bo'lim bosh mutaxassisi L. Azizov navbatdagi mehnat ta'tilidan qaytib, 2002.12.04 dan o'z vazifasini bajarishga tushdi deb hisoblansin. 5. Litsey jiho- zlari va boshqa buyumlarini yo'qlamadan o'tkazishda quyidagi muddatlar belgilansin. 6. Buyruqni nazorat qilish o'quv bo'limi mudiri N. Usmonov zimmasiga yuklatilsin. 7. Lobar Abduroziq qizi 2002.28.09 dan 50000 so'mlik maosh bilan Yunusobod tumani xalq ta'limi bo'limining bosh metodisti lavozimiga tayin- lansin.

68- mashq. Berilgan so'z birikmalari asosida shunday gaplar tuzin- ki, ularning kesimi majhul nisbatdagi fe'llardan iborat bo'lsin.

O'z roziligi bilan, yetakchi mutaxassis lavozimiga, mehnat shartnomasidagi muddat tugashi munosabati bilan, moliyaviy yo'qlama o'tkazish uchun, O'zR MK 12- moddasining 2- bandiga ko'ra, shtat jadvali bo'yicha, malaka oshirish kursida bo'lishi davrida, mashg'ulotlarda qatnashmaganligi sababli, oylik maoshi 30000 so'm miqdorida, sinash muddati bilan, taftish o'tkazish uchun.

Muayyan muassasa, tashkilot oldida turgan asosiy va kundalik vazifalarni hal qilish maqsadida buyruq, far- moyish, ko'rsatma kabi **farmoyish hujjatlari** tayyorlanadi. Buyruq loyihasi bosh mutaxassislar, huquq maslahat- chisi, bosh hisobchi bilan kelishilgan holda tuziladi.

Buyruq matni muassasa blankasida yozilib, asoslovchi (kirish) va farmoyish qismlardan tashkil topadi. Asoslovchi qismda buyruqdan maqsad, shart-sharoit ko'rsatiladi, asos

qilingan buyruq (*hujjat*)ga havola qilinadi. Asoslashga ehtiyoj bo'lmagan hollarda to'g'ridan-to'g'ri buyruqning farmoyish qismi beriladi.

Buyruqning farmoyish qismi yangi satrdan «BUYURAMAN:» so'zini bosh harflar bilan ikki nuqta qo'yib yozishdan boshlanadi. Shundan so'ng farmoyish yoziladi. Agar farmoyish bir nechta bo'lsa, bandlarga ajratilib, arabcha raqamlar bilan belgilanadi.

Farmoyishlarda biror vazifani kim, qanday va qachon bajarishi majhul nisbatdagi fe'lning buyruq (III shaxs, birlik) shakli bilan ifodalanadi (*tayinlansin, belgilansin, o'tkazilsin, qabul qilinsin* kabi).

Farmoyish oxirida buyruqni nazorat qilish kimga yuklatilgani, ba'zan esa ilgarigi joriy yoki boshqa hujjat bekor qilinganligi qayd etiladi.

Ba'zan farmoyishdan so'ng buyruqqa asos bo'lgan hujjat nomi ham ko'rsatiladi.

81- topshiriq. Quyida berilgan namunaviy buyruq shakli asosida litseyingizda o'tkazilgan ko'rik-tanlov g'oliblarini taqdirlash to'g'risidagi buyruq loyihasini tayyorlang.

Hujjat matnini tuzishda quyidagilarga amal qiling:

— hujjat jo'natilayotgan (yozilayotgan) tashkilot nomini, mansabdor shaxs ismi, otasining ismi va familiyasini rasmiy nomlanishlariga to'la muvofiq holda yozish;

— hujjat matniga aniq sarlavha qo'yib, sarlavhani bosh harflar bilan yozish; masalan: *Xizmat safari haqida*;

— hujjat turiga muvofiq uning zaruriy qismlarini o'rniga muvofiq joylashtirish, tartibi, harflar hajmini to'g'ri belgilash;

— gap qurilishida so'zlar tartibiga qat'iy rioya qilish;

— matnda ko'chma ma'noli so'z va iboralarni, qochiriq yoki kinoyaga ishora qiluvchi birikmalarni, mavhum ma'noli so'zlarni qo'llamaslik;

— murakkab tuzilishdagi jumalardan, ritorik va hishayajon mazmunidagi gaplardan foydalanmaslik;

— norasmiy va asoslanmagan ma'lumot yoki dalillarni kiritmaslik;

— muayyan andozaga solingan, qoliplangan, soha termini sifatida qabul qilingan birikmalarni qo'llash;

— qabul qilinmagan qisqartma va belgilarni qo'llamaslik;

— so'zlar va gaplarda imlo me'yorlariga amal qilish, tinish belgilarni o'z o'rniga to'g'ri qo'yish, tuzatish yoki o'chirishlarga yo'l qo'ymaslik;

— matnning yozilish sanasini, imzolovchi shaxs lavozimi va ismi-familiyasini aniq ko'rsatish. Masalan: *2004-yilning 18- oktabri, «hashar» shirkati raisi Said Olimov* kabi.

Vazirlik nomi

Muassasa nomi

SARLAVHASI

00.00.0

joyi

№ _____

B U Y R U Q

Asoslovchi (kirish) qismi

BUYURAMAN:

2. _____

3. _____

4. _____

5. Buyruq ijrosini nazorat qilish _____
zimmasiga yuklatilsin (lavozimi va familiyasi to'liq yoziladi)

Direktor:

(imzo)

I.O. Familiyasi

69- mashq. Gaplarni o'qing. Bir ma'noli so'zlarni va fikrning aniq-ligini ifodalovchi so'z birikmalarini ajratib ko'chirib oling.

1. Buyruqdan ko'chirma buyruqning farmoyish qismidan ol-dingi hamma qismlarini qamrab oladi. 2. Pattada ma'lum kishiga muayyan miqdordagi pul, mahsulot, urug' (don) yoki boshqa narsalarni berish lozimligi haqida ma'lumot aks ettirilgan. 3. Bir-lashmaning 2002- yil 3- martdagi 03—58 raqamli buyrug'ini ba-jarish yuzasidan chora-tadbirlar belgilandi. 4. Turkiston o'lkasining 1918- yildagi asosiy qonunida o'zbek va rus tillari davlat tili deb e'lon qilingan. 5. Xodimga uning xizmat lavozimi vazifalariga kir-maydigan ishlar yuklatilsa, katta harflar bilan yoziladigan «tav-siya etaman» so'zi qo'llaniladi. 6. Boshqarmaning 2001- yil 18- oktabrdagi 152- raqamli buyrug'i bilan litseyga 4 (to'rt) ta komp-yuter o'rnatildi. 7. Binoni isitish quvurlarini almashtirish ishlari joriy yilning 28- oktabrigacha bajarilsin.

82- topshiriq. a) matnni o'qing. Matnda ifodalangan ma'lumotning mazmuniy tuzilishini izohlang.

Ming to'qqiz yuz o'ttiz sakkizinchi yilning avji bahor payti edi. ... Oybek bundan sakkiz oy oldin Yozuvchilar uyushmasidan o'chirilgan.

Botuni Samarqandda hibsga olishdi. U bir necha yildan beri qamoqda yotibdi. Sanjar Siddiqni Qibraydagi dam olish uyi-dan, Qurbon Beregin bilan Anqaboyni yozuvchilarning IV plenumi prezidiumidan irod ahlining ko'zi oldida qo'llariga kishan solib olib ketishdi. O'sha plenumda Oybek bilan Hamid Olimjon uyushmadan o'chirildi. Shu joyning o'zida a'zolik hujjatlari tortib olindi.

Fitrat, Cho'lpon, Qodiriy, G'ozii Yunus, Elbek, Usmon Nosirlarni fosh qiluvchi maqolalarning keti uzilmaydi. Ular bu xil hujumlardan qamalganlaridan keyin ham qutulishmadi.

Oybek o'sha paytlarda bolalari bilan tor bir uyda yashardi. Irod qilish uchun mutlaqo sharoit yo'q edi. Er-xotin o'ylab-o'ylab, yashab turgan xonaning shifti bilan poli oralig'ida bolaxona qilishdi. Oybek unga narvonda chiqar, to sahargacha

muk tushib yozardi. Yozib charchagan paytlarda qaddini rostlasa boshi shiftga tegardi. Kunduzlari ba'zan Eski Jo'vadagi «Oktabr» kutubxonasiga borib yozardi.

Bu kutubxona ilgari «Turon» nomi bilan atalgan. Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, G'afur G'ulom, Oybek, Mirtemirlar bu yerga tez-tez kelib turishgan.

Said Ahmad, «Yo'qotganlarim va topganlarim»dan.

b) matndagi fe'l shakllarini majhul nisbatda qo'llang va mazmunidagi farqlarni ayting.

Bir voqea yoki holat (*shaxsning yashash joyi, vazifasi yoki muassasa faoliyati*) haqida axborot beruvchi hujjat **ma'lumotnomadir**.

Mazmuni va xususiyatiga ko'ra xizmat ma'lumotnomasi va shaxsiy ma'lumotnoma farqlanadi.

Xizmat ma'lumotnomalarida muassasa yoki xo'jalik faoliyatiga bog'liq bo'lgan holat va voqea-hodisalar to'g'risida rahbarga yoki yuqori tashkilotga xabar beriladi. Bunday ma'lumotlarga matn mazmunini ochuvchi sarlavha qo'yilishi lozim. Masalan: «*Litsey o'qituvchilarining soni haqida*» kabi. Sarlavhadan so'ng (*ba'zan uning tarkibida*) xabarga oid sana ko'rsatiladi. Masalan: «*2002- yil 1-oktabrdagi holatga ko'ra*» kabi.

Shaxsiy ma'lumotnomalar muassasa, idoralar tomonidan fuqarolarning oilaviy yoki ish faoliyatidagi holatlarni tasdiqlovchi hujjat sanaladi. Xizmat ma'lumotnomalaridan farqli ravishda shaxsiy ma'lumotnomalarda ular yo'llangan idora yoki shaxs nomi ko'rsatilmaydi. Buning o'rniga matn so'nggida ma'lumotnomaning qayerga berilganligi yoziladi. Masalan: «*Uy-joydan foydalanish boshqarmasiga taqdim etish uchun berildi*» kabi. Asosiy matnda shaxs haqida barcha ma'lumotlar aniq nisbatdagi hozirgi-kelasi zamon fe'l shakli orqali ifodalanishi lozim (*Ishlaydi, yashaydi, o'qiydi* kabi).

83- topshiriq. Ma'lumotnoma matnini o'qing, ajratilgan so'zlarning ma'nolarini izohlang.

Litsey direktori
S. Sobirovga

Yotoqxonada yashovchi talabalardan
tushgan shikoyatlar haqida

MA'LUMOTNOMA

2001—2002- o'quv yilining ikkinchi yarmida litseyning ikkita yotoqxonasida yashovchi 324 ta talabadan 56 ta ariza va **shikoyat** tushdi. Bulardan 34 tasi ariza va 12 tasi shikoyat **hisoblanadi**.

Arizalar moddiy ehtiyoj hisoblangan narsa va turli jihozlar berilishini **so'rab yozilgan** bo'lib, bu **ehtiyojlar** o'z vaqtida qondirilgan.

Shikoyatlardan 10 tasi **ko'rib chiqilgan**, 2 tasi ko'rish jarayonidadir. Shikoyatlar yotoqxona Nizomi **qonun-qoidalari-ga muvofiq tarzda** ko'rib chiqilgan.

«Kamolot» yoshlar harakati
Shu'ba raisi (imzo)

N. Mahkamov.

70- mashq. Quyidagi so'z va so'z birikmalari ishtirokida gaplar tuzing, fe'llarni hozirgi-kelasi zamon shaklida qo'llang.

Talaba hisoblanmoq, iqtisodchi, lavozimida ishlamoq, yashamoq, ijarada yashagan, tikuvchi, ushlanib qolmoq, taqdim etish uchun, muhandis, maktab ma'muriyatiga, asos, topshirish uchun, qabul qilinmoq, tibbiy ma'lumotnoma, dori-shunos, ko'rsatish uchun, oylik maoshi, ijtimoiy ta'minot bo'limiga.

84- topshiriq. So'z va so'z birikmalarini quyidagi savollarga javoblar tartibida joylashtiring:

Kim?	Qayerda?	Kim bo'lib?	Nima qiladi?
------	----------	-------------	--------------

Tuman soliq nazorati idorasida, ishlaydi, Aziz Ibrohimov, iqtisodchi, o'qiydi, Farg'ona akademik litseyida, ikkinchi bosqich talabasi, «Sharq tongi» tikuvchilik fabrikasida, bosh muhandis, tadbirkor, Yunusobod savdo markazida, lavozimida, hisoblanadi, dorishunos bo'lib, 18- sonli dorixonada, Buxoro shahar To'qimachilar tumanidagi.

73- mashq. Berilgan so'z birikmalari ishtirokida namunadagidek gaplar tuzing. Ko'makchili birikmalarni ma'nodoshlari bilan almashtirib daftaringizga ko'chiring.

Namuna: *Ma'lumotnoma talab etilgan joyga taqdim etish uchun berildi.*

Ko'rsatish uchun, oliy o'quv yurtiga, topshirish uchun, kasaba uyushmasiga, berildi, Qo'qon shahridagi 18- o'rta maktab, taqdim etish uchun, ma'muriyatga, uy-joylardan foydalanish bo'limiga, 316- bolalar bog'chasiga, harbiy komissariatga, tuman ta'minoti boshqarmasiga.

85- topshiriq. Yaqin qarindoshlaringizning ish joylari haqida o'z tumaningizdagi biror yuqori idora nomiga ma'lumotnomalar namunasini tayyorlang.

86- topshiriq. O'z guruhdoshlaringizdan uchtasining yashash joylari to'g'risida ma'lumotnoma matnlarini tuzing.

87- topshiriq. Matnni o'qing va mazmunini izohlang. Matnning qanday maqsadda yozilganini aniqlang.

Yosh xonimizga va padari orusi shahanshoh Musulmonquli bahodir huzurlariga. Yosh shohimizning baxt va toelari ruhsiz tanlarimizga qayta boshdan ruh, ma'yus ko'ngillarimizga qaytib chiqmaslik umid bag'ishladi. Faqir qullari, bundan to'rt kunlar ilgari Toshkentdan sipohlar bilan umidsiz qaytishga majbur bo'lib, ul to'g'rida huzurlariga xabar ham yuborgan edim. Shu holda biz sipohlar bilan Kirovchi yaqiniga yetgan ham edik, orqamizdan bir chopar yetib, Toshkentda Azizbekka qarshi isyon boshlanganini, bizni ko'mak uchun Yusuf-

bek Hojining Toshkentga chaqirganligini soʻzlab, uning ismidan bir maktub berdi. Men darhol sipohlarni Toshkent qaytishga buyurdim-da, xabar olganning ikkinchi kuni Toshkentga yetdim. Biz Toshkentga kirganda Yusufbek Hoji boshliq olomon Azizbekni oʻrda ichiga qamab yotar ekanlar. Olomon, ayniqsa, Yusufbek Hoji bizni juda yaxshi qarshiladilar...

Men Yusufbek Hojining bunchalik katta xizmati evaziga xon hazratlaridan ulugʻ bir martaba olib berishga vaʼda bergan edim. U bunga qarshi uzr aytib, Toshkentga insofli bir bek belgilansa, menim uchun kifoya, dedi.

Uning xon janobidan kutgan bir marhamati bor ekan: shu yaqinda savdo bilan Margʻilonda yurgan yolgʻiz oʻgʻlini nomaʼlum bir sabab bilan Oʻtabboy qushbegining qamaganligini eshitibdir. Uning bu xizmatini biror mukofotga arzigulik koʻrsalar, oʻsha qamoqda boʻlgan oʻgʻlini ozod etmak uchun xon hazratlarining qilaturgʻon inoyatlari har bir narsadan ham unga azizroq bir mukofot boʻlur...

A. Qodiriy, «Oʻtkan kunlar»dan.

Bildirish (bildirishnoma) muayyan idora, uning rahbariga biror voqea-hodisa yoki xizmat faoliyatiga tegishli masalalar yuzasidan axborot berish maqsadida taqdim etiladigan hujjatdir.

Bildirishnomalarni tayyorlashda faqat biror voqea, holat toʻgʻrisida xabar berish bilan cheklanish yetarli emas, ularning sabablari tahlil qilinishi, xulosa chiqarilishi, takliflar berilishi ham lozim.

Shuning uchun bildirishnomalarda xulosa va takliflar aniq va ishonarli yozilishi talab qilinadi.

Bunday hujjatlar matni ikki qismdan iborat boʻlib, birinchisida, yozilishiga sabab boʻlgan voqea, dalillar berilsa, ikkinchisida, shunga oid xulosa va aniq takliflar bayon qilinadi. Agar bayon qilinayotgan maʼlumotlar aniq sana yoki vaqtga tegishli boʻlsa, bu sana yoki vaqt matn oldidan koʻrsatilishi lozim.

Masalan: 2002- yil 1- oktabrdagi holatga koʻra kabi.

72- mashq. Nuqtalar o'rniga tegishli qo'shimchalarni qo'yib, so'z birikmalarini daftaringizga ko'chirib oling va eslab qoling.

Masalan... o'rgan... chiqdim, sizning ko'rsatma... binoan, o'z vaqti... bajarildi, ahvol... haqida, chora ko'rish... so'rayman, qiyinchilik... duch kelmoqda..., masala... ijobiy hal etilishi... so'raymiz, zarur deb hisoblay..., qonun oldida javob berish... so'ray..., yotoqxona... tekshir..., qayta ko'r... chiq... taqozo etmoqda, sharoit yo'q... sababli, berilgan vazifa... muddat... oldin bajardim.

88- topshiriq. a) bildirishnoma shaklini to'g'ri to'ldiring.

Abu Ali ibn Sino nomidagi
Buxoro akademik litseyi
direktor o'rinbosari
B. Muqimovga

Kutubxona o'quv xonasining
Ta'mirlanishi haqida

BILDIRISHNOMA

Bildirishnoma matni (yozilish sabablari, xulosa, talab va takliflar).

Ilova: (zarur bo'lsa).

Kutubxona mudirasi

(imzo)

S. Usmonova.

2002. 24. 08

b) savollarga javob bering:

1. Bildirishnoma qanday varaqqa (bosma blanka yoki oddiy qog'oz) yoziladi?
2. Qanday bildirishnomalarda matn sarlavhasi qo'yiladi?
3. Qaysi holatlarda bildirishnomaga ilovalar berilishi mumkin?
4. Bildirishnomaning zaruriy qismlarini ayting.

73- mashq. Matnni o'qing, unda nimalar haqida ma'lumot berilganligini izohlang, bildirishnomadan qanday farqlanishini tushuntiring.

Hammaga ma'lumki, mavjud «F» navi, ayniqsa, keyingi yillarda vilt kasalligi bilan juda qattiq zararlana boshladi. Bu kasallik 1948—1949- yillardayoq yoyilgan edi. Buning sababi: paxta maydonlariga asosan bir turdagi nav ekilib, viltning tez yoyilishi va aytish mumkinki, ommaviy tus olishiga qulay sharoit yaratib berildi. Ayniqsa, Andijon va Buxoro viloyatlari dalalarida 1960-yillarda kasallik keng tarqaldi... Olimlar bunga javoban viltga qarshi turli zaharli dorilarni ishlab chiqdilar. Bu dorilar paxta maydonlariga havodan, yerdan turib sepilyapti. Lekin baribir kutilgan natija chiqmayapti.

Barcha yangi navlarga «F» g'o'zasiga o'xshash faqat madaniy urug'largina asos bo'ldi. Bir qarashda bu to'g'ri ham, axir seleksioner o'simlikdagi foydali xususiyatni igna bilan quduq qaziganday misqollab, pardozlab, avloddan-avlodga o'tkazib boradi. Shu sababli ham yangi nav yaratishda, asosan, madaniy navlar poydevor bo'ladi. Akademik Muhiddin Jabborovichning ma'lumotlariga ko'ra, Izboskandagi tajriba uchastkasida o'n bir yil mobaynida viltga qarshi 250 dan ortiq yangi nav sinab ko'rilgan; G'ijduvon, Andijon, Qo'qon va Chimboy uchastkalarida esa 150 dan ortiq nav tekshirilgan. Bu navlarning ayrimlarigina viltga biroz chidamli bo'lib chiqqan. Fikrimizcha, buning sababi: o'sha onalik va otalik sifatida ishlatilgan urug'larning faqat bir-ikkita madaniy nav doirasida cheklanganligidir. Ularning hammasida so'zsiz «F» navi ishtirok etgan. Natijada geografik va genetik jihatdan bir-biriga juda o'xshash navlar o'zaro chatishtirilganda olingan natija ham deyarli bir xil, ya'ni topilgan yangi nav viltga chidamsiz bo'lib chiqavergan. Demak, «F» navida kasallikning tug'ilishi yoki yoyilishining oldini oladigan himoya kuchi susayib ketgan. Biz mana shu tajriba natijalaridan saboq olib hamda seleksiya nazariyasining boshqa muhim yo'llariga tayanib turib, o'zimizdagi madaniy navni yovvoyi mexicanum naviga chatishtirish yo'lini tanladik.

O' Usmonov, «Girdob»dan.

74- mashq. Quyidagi soʻz va qoliplashgan birikmalar ishtirokida gaplar tuzing.

Pedagogik kengash qarori bilan, joriy yilda, yillik hisobot, xizmat safari, davomat va oʻzlashtirish, guruh yigʻilishida, ishlab chiqarish amaliyoti, rahbarlik qilmoq, hisobot davrida, ish rejasi, 2002- yilning ...dan ...gacha, qarorga muvofiq, malaka oshirish, topshiriq, tajriba orttirmoq, bajarilmay qolmoq, yetarli shart-sharoit boʻlmagani uchun, jamoat ishlarida, madaniy-maʼrifiy ishlar boʻyicha.

Hisobot xizmat faoliyati yuzasidan muayyan ish, vazifa yoki topshiriqlarning bajarilishi haqida maʼlumot beruvchi hujjat sanaladi.

Hisobot shakl va mazmuniga koʻra bildirishnomaga oʻxshash boʻlsa-da, bunda qanday ishlar reja-lashtirilgani, ularning bajarilish darajasi, bu yoʻldagi kamchiliklar va ularni bartaraf etishga oid takliflar kengroq beriladi.

Ish yuritishda rejalashtirilgan ishlar, xizmat safari yakuni yuzasidan hisobotlar yozish keng tarqalgan. Hisobot matni 1- shaxs nomidan yoziladi va hisobot beruvchi tomonidan imzolanadi.

75- mashq. Hisobot matnidagi nuqtalar oʻrnini tegishli soʻz va qoʻshimchalar bilan toʻldirib, matnni daftaringizga koʻchiring.

Sizning topshiriq... Binoan 10—15- sentabr kunlari Buxoro shahrida xizmat safari... boʻldim. Bundan maqsad viloyat gazlashtirish idorasi... xoʻjalik... xususiy xonadonlarga gaz oʻtkaz..... ellik kilometr (diametr 30 mm) tuba yetkazib berish... shartnoma tuzish edi.

Shartnoma tuzildi. Unga... trubalar shu yil... 20- noyabriga... xoʻjaligimizga keltiriladi.

Ilova: 2002- yil 15- sentabrda tuzil... shartnoma nusxa...

89- topshiriq. Guruh rahbaringiz nomiga mutaxassisligingiz bo'yicha amaliyot natijalari to'g'risida hisobot yozing.

90- topshiriq. Quyidagi matnni o'qing, uning mazmuniy tuzilishi hisobot matnidan qanday farqlanishini izohlab bering.

Litsey direktorining buyrug'iga binoan kasaba uyushmasi qo'mitasi raisi Z.Davronov, bosh hisobchi O.Komilov, taftish komissiyasi a'zolari R.Rasulov, O.Yunusovlardan iborat komissiya tomonidan tuzildi.

Komissiya litsey kasaba uyushmasi hisobida turuvchi talabalar yotoqxonasidagi barcha sport anjomlarining ahvoli va sifatini o'rganib chiqdi va quyidagi sport anjomlarini ishlatish uchun yaroqsiz deb topdi:

1. Voleybol to'ri, 1 ta, bahosi 3000 so'm.
2. Voleybol to'pi, 2 ta (1 tasining narxi 1400 so'm), umumiy bahosi 2800 so'm.
3. Shohmot (taxtasi bilan), 2 ta (1 tasining narxi 1600 so'm), umumiy bahosi 3200 so'm.
4. Futbol to'pi, 1 ta, bahosi 2500 so'm.

Komissiya yuqorida ko'rsatilgan va umumiy bahosi 11500 (o'n bir ming besh yuz) so'm bo'lgan sport anjomlarini hisobdan chiqarish zarur deb hisoblaydi.

Dalolatnoma muassasa yoki alohida shaxslar faoliyatiga tegishli harakat-holat, voqea, vaziyatni tasdiqlash, unga guvohlik berish maqsadida ikkitadan ortiq kishilar tomonidan tuziladi.

Mavjud holat, voqeani haqqoniy aks ettirish maqsadida dalolatnomalar bir necha shaxsdan iborat komissiya, ayrim hollarda maxsus vakolatli yakka shaxs tomonidan imzolanadi.

Dalolatnomalar, asosan, moliya-xo'jalik ishlarini hisobga olish, taftish o'tkazish, baxtsiz hodisalarni baholash, turli tekshiruvlar o'tkazilganda tuziladi.

Dalolatnoma matnining sarlavhasi («...**haqida**» shaklida yoki bosh kelishikda («...-**ish ahvoli**») yoziladi. Asosiy

matn esa kirish va tasdiq (qayd) qismlaridan iborat bo'lishi lozim.

Kirish qismida hujjat tuzilishiga asos bo'lgan holat ko'rsatiladi, komissiya tarkibi to'liq yoziladi.

Tasdiq qismida komissiya tomonidan amalga oshirilgan ishlar qayd etiladi, aniqlangan holatlar yuzasidan taklif va xulosalar beriladi. Matn so'ngida dalolatnomaning necha nusxada (odatda uch nusxa) tayyorlangani ko'rsatilishi lozim.

76- mashq. Quyidagi so'z birikmalaridagi nuqtalar o'rniga tegishli qo'shimchalarni qo'ying va daftaringizga ko'chirib oling:

Ish... Topshirish haqida, buyruq... Asosan, ish haqi... Ushla... Qolin..., javobgarlik... Tortilsin, uch nusxa... Tuz..., quyida... Aniqla..., komissiya a'zo... Tomoni..., yangi tayinla... Xodim, ishtirok... Tuzildi, taftish o'tkaz..., ish... Qabul qil... Oldim, hisob... Chiqar..., yo'qlama daftar... Tekshir..., narsalar ro'yxat... Ilova qil..., yetishmas... Aniqlan..., hujjatlar.. Saqlan... Ahvoli, taftish qilin... Haqida, kassa... Topshir... Taklif et...di.

91- topshiriq. O'quv xonasidagi darslik, qo'llanma kabi adabiyotlar hamda o'qitishning texnik vositalari ahvolini tekshirish bo'yicha guruh tuzing va buning natijalarini yozgan dalolatnomangizda aks ettiring.

Hujjat tayyorlash va **ish yuritishda imlo me'yorlariga** va tinish belgilarining to'g'ri qo'yilishiga qat'iy amal qilish lozim.

Hujjat matnida vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, qavs, tire nisbatan faol ishlatiladi.

Unutmangki, hujjat nomi va matn sarlavhasidan keyin nuqta qo'yilmaydi.

Vergul hujjat matnida qoliqlangan kirish birikmalaridan so'ng, uyushiq va ajratilgan bo'laklar orasida, izohlovchi bilan izohlanmish o'rtasida qo'llanadi. Masalan: «*Shuni hisobga olib, ...*», «*Men, 2- bosqich talabasi Umida Ibrohim qizi, ...*», kabi.

Nuqtali vergul izohlanayotgan voqea-hodisa, narsalarning tartib raqami qavs bilan ajratilgan soʻz, birikma va gaplardan soʻng qismlari mazmunan farqlanuvchi qoʻshma gaplar tarkibida ishlatiladi.

Masalan: *Talabaning majburiyatlari*:

1) *oʻquv yurti Nizomiga amal qilish*;

2) *dars va boshqa oʻquv mashgʻulotlarida faol qatnashish* va boshqalar.

Ikki nuqta hujjatlar matnida quyidagi holatlarda qoʻyiladi:

— matn tarkibida izohlanayotgan, sanalayotgan boʻlaklardan oldingi umumlashtiruvchi «**quyidagilar**», «**shu haqda**» kabi soʻzdan oldin;

— farmoyish hujjatlarida «*Buyuraman*» soʻzidan, *bayonnomaning «Kun tartibi», «Eshitildi», «Soʻzga chiqdilar», «Qaror qilindi»* kabi zaruriy qismlaridan soʻng;

— matnning «*Asos*», «*Ilova*» kabi qismlaridan keyin.

77- mashq. Kerakli oʻrinlarga tinish belgilarini qoʻying va qoʻyilish sababini tushuntiring.

1. Men Fargʻona viloyati Qoʻqon shahridagi Fargʻoniy koʻchasidagi 44- uyda yashovchi Tolibjon Qodirov ushbu vasiyatnoma orqali quyidagi topshiriqni beraman. 2. Asos boshqaruv raisining 2002- yil 18- oktabrdagi 152- raqamli buyrugʻi. 3. Tekshirishda quyidagilar aniqlandi.

1) barcha stol va stullar hisob maʼlumotlariga mos keladi;

2) uzunligi 4 metrlik 4 ta deraza pardasi yetishmaydi.

4. Ushbu vakolatni bajarish uchun unga mening nomimdan har qanday tashkilotga ariza bilan murojaat qilish zarur boʻlgan har qanday hujjatni olish imzo qoʻyish oldi-sotdi shart-nomasini imzolash kabi huquqlarni beraman 5. Qaror qilindi 2- bosqich talabasi Ahror Raupov M.Ulugʻbek nomidagi stipendiyaga tavsiya qilinsin.

92- topshiriq. Biror hujjat matnini oʻqing, undagi tinish belgilarining qoʻyilish sabablarini izohlang.

93- topshiriq. Quyidagi soʻz va soʻz birikmalari yordamida gaplar tuzing, tinish belgilarini toʻgʻri qoʻyishga harakat qiling:

Qabul qilib olingan narsalar, ilova, bir tomondan, eʼtiborga olib, oʻquv yurtini tugatgach, koʻchib kelganligi sababli, soʻzga chiqdilar, aʼzolari, quyidagilar aniqlandi, shu haqdakim, tomonlarning huquqiy manzillari, oʻquv yurtining majburiyatlari, va boshqa buyumlari bilan taʼminlash, quyidagilar haqida tuzildi, daʼvogʻar, javobgar.

Qavs hujjat matnining biror boʻlagiga qoʻshimcha izoh berish zarurati boʻlganda qoʻllanadi. Bunda izohlovchi soʻz, manzil nomi, mablagʻ yoki miqdoriy koʻrsatkichni ifodalovchi raqam qavs ichida berilishi lozim. Masalan: 8500 (sakkiz ming besh yuz) soʻmlik.

Tire quyidagi holatlarda qoʻyiladi:

— izohlanmish bilan izohlovchi oʻrtasida. Masalan:

Javobgar — marhumning tugʻishgan singlisi.

— ajratilgan gap boʻlaklari oʻrtasida. Masalan: *Onasi-nikiga — Buxoro shahar, Yangiyer koʻchasidagi 50- uyda yashovchi Muyassar Qayumovanikiga koʻchib ketgan.*

78- mashq. Quyidagi gaplarda qoʻllangan qavs va tirening ishlatilish sabablarini tushuntiring. Gaplarni sinonimlari bilan almashtirib, daftaringizga koʻchiring.

1. Rais — jamiyat bosh hisobchisi Ozoda Sobirova, aʼzolari — rejalash boʻlimi iqtisodchisi Aziz Hayitov, hisobchi Dilorom Ravshanovalardan iborat komissiya 2002- yil 3- martda taftish oʻtkazdi. 2. Muhandis O. Yoʻldoshevni hisoblash texnikasi boʻyicha malaka oshirish maqsadida 2 oy muddatga (2003- yil 15- yanvardan 2003- yil 15- martgacha) tajriba oʻtashga qabul qilishingizni soʻraymiz. 3. Qabul qilib olingan narsalar: 1) korxonada ishlovchi 128 xodimning shaxsiy hujjatlari (roʻyxatga ilova qilindi); 2002—2003- yillar uchun 54 hujjat (roʻyxat ilova qilindi). 4. Dalolatnoma 2 nusxada tuzildi: 1- nusxa — jamiyatning kadrlar boʻyicha nazoratchisiga, 2- nusxa — hujjatlar yigʻma jildiga solib qoʻyish uchun. 5. Ham-

masi bo'lib 14850 (o'n to'rt ming sakkiz yuz ellik) dona kitob olingan.

94- topshiriq. Qavs va tirening badiiy nutqda ishlatilishiga oid misollar toping, bu tinish belgilarining rasmiy ish uslubida qo'llanish holatlari bilan taqqoslab, farqini izohlang.

79- mashq. Matnni o'qing, qoliplashgan birikmalarni ajrating va daftaringizga ko'chirib oling.

Lekin ilmiy kengash yig'ilishlaridan birida Aziz axborot berayotgan paytda unga dabdurustdan luqma tashladi:

— Azizjon, siz, biologiya tarixidagi ayrim tajribalarni ro'kach qila turib, madaniy navni to'satdan yovvoyi, erkaklagan g'o'zaga chatishtiryapsiz. Shu paytgacha hali paxtachilik tarixida bunday tajriba qo'llanmagan. Vaholanki, bundan natija chiqishiga qat'ian ishonasizmi yoki tavakkal qilib ko'ryapsizmi?

O'tirganlarning bari yalt etib Azizga qaradi. U avval ham ayrim olimlardan bu savolni eshitgan va qo'lidan kelgancha javobini bergan edi-yu, biroq hozirgi vaziyatda, ko'pchilikning ichida, yana o'z domlasidan bu savolni eshitishi Azizni dovdiratib qo'ydi. Nazarida hamma narsa, hatto hayot-mamoti ham o'zining bir og'iz javobiga bog'liqdek tuyuldi va dadil turib:

— Natija chiqadi! — dedi. — Asoslab bering-chi!

— Bu murakkab masalani bir og'iz gap bilan asoslab berish qiyin, Muhiddin Jabborovich. Lekin shundayam harakat qilaman... Ko'ryapmizki, vilt tobora kuchayayapti. Ishlab chiqilayotgan ayrim yangi navlar esa joriy etilishi u yoqda tursin, hatto Davlat sinovidan ham olib tashlanyapti. Buning sababi, bizningcha: nuqul geografik va genetik jihatdan bir-biriga yaqin navlarning o'zaro chatishtirilishida.

Ilmiy kengashdagi bu noqulay vaziyatni o'rtadan ko'tarish uchun Rasul Olloyorovich Azizga muloyim boqqancha buyurdi:

—O'tiring.

Keyin «yana gapingiz bormi» deganday Muhiddin Jabborovichga tikildi. Muhiddin Jabborovich o'tirgan joyidan qo'zg'almay, so'zini davom ettirdi:

Vaholanki... Men Azizjonning mehnatchanligidan sevingandim. Ilm kishisi shunday bo'lmog'i kerak. Ammo g'ayratni ham bilib ishlatish kerak.

Shu yerda Aziz nimadir gapirmoqchi bo'lgan edi, Rasul Olloyorovich unga «to'xtang» deganday qo'l silkib, Muhiddin Jabborovichga yuzlandi:

— Bu gapni keyinroq hal qilsak...

O' Usmonov, «Girdob»dan.

Yig'ilish va boshqa shu turdagi anjumanlarning borishini, unda qatnashchilar bildirgan fikr va qabul qilingan qarorlarni aniq, ixcham qayd etuvchi rasmiy hujjat **bayonnomadir**.

Yig'ilishda ko'rib chiqilgan masalalar yuzasidan bildirilgan barcha fikr-mulohazalar, tanqid va takliflar bayonnomada yoritilishi lozim. Bu axborotlarning aniqligi, to'liqligi uchun mas'ul hisoblangan majlis raisi va kotibi bayonnoma oxiriga imzo qo'yadilar.

Bayonnomalar qisqa, to'liq, stenografik, fonografik shakllarda bo'ladi.

Qisqa bayonnomada yig'ilishning kun tartibi, ma'ruzachi va muzokaralarda qatnashuvchilarning ismi, familiyasi hamda qabul qilingan qarorlar ko'rsatiladi.

To'liq bayonnomada esa majlisda so'zga chiqqanlarning barcha fikr-mulohazalari to'liq berilishi lozim.

Bayonnoma kirish va uch asosiy qismdan tuziladi. Kirish qismida yig'ilish o'tkazilgan tashkilot nomi, bayonnoma sanasi, tartib raqami, yig'ilish joyi, rais va kotibning ismi, familiyasi, qatnashuvchilar ro'yxati va soni (15 kishidan oshmasa, ismi va familiyasi, lavozimi, ish joyi ko'rsatiladi) keltiriladi.

So'ngra KUN TARTIBI bosh harflar bilan yozilib ikki nuqta qo'yiladi va ko'riladigan masalalar tartib raqami bilan beriladi.

Asosiy matndagi uch qism: ESHITILDI, SO'ZGA CHIQQILAR, QAROR QILINDI so'zlari ham katta

harflar bilan yozilgach, ikki nuqta qo'yiladi va yangi satrdan ma'ruzachining ismi-familiyasi yoziladi.

95- topshiriq. Berilgan bayonnoma namunasini o'qing, turini aniqlang va kun tartibini o'zgartirib, asosiy qismlarini yangilang.

TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI
QOSHIDAGI XORIJIY TILLAR AKADEMIK LITSEYINING
2- BOSQICH «A» GURUHI TALABALARI YIG'ILISHINING
3- BAYONNOMASI

2003- yil 10.02. Toshkent shahri.

Rais — I. Hasanov.

Kotiba — M. Muslimova.

Qatnashdilar: 24 talaba.

KUN TARTIBI

1. Qishki imtihon sessiyasiga tayyorgarlik va talabalar oldida turgan asosiy vazifalar. Guruh yetakchisi N.Yusupov axboroti.

2. Navro'z bayramiga tayyorgarlikning borishi to'g'risida S.Hakimov axboroti.

1. ESHITILDI: N.Yusupov qishki imtihon sessiyasiga tayyorgarlik va talabalar oldida turgan galdagi vazifalar to'g'risida axborot berdi.

SO'ZGA CHIQQILAR: A.Safarov, M.Ravshanov, T.Umarova.

QAROR QILINDI:

1) qishki imtihon sessiyasi haqidagi N.Yusupov axboroti ma'lumot uchun qabul qilinsin;

2) talabalarning galdagi vazifalari belgilab berilsin.

2. ESHITILDI: S.Hakimov Navro'z bayramiga tayyorgarlikning borishi to'g'risida axborot berdi.

SO'ZGA CHIQQILAR: U.Usmonov, O.Rasulova, K.Azizova.

QAROR QILINDI:

1) S.Hakimov Navro‘z bayramiga tayyorgarlikning borishi haqidagi axboroti ma’lumot uchun qabul qilinsin; 2) Navro‘z bayramiga tayyorgarlik kuchaytirilsin.

Rais (imzo) **I. Hasanov.**

Kotib (imzo) **M. Muslimova.**

80- mashq. Quyidagi so‘z va so‘z birikmalarining ma’nolarini izohlang va ular ishtirokida gaplar tuzing:

Axborot bermoq, bayonnoma, so‘zga chiqmoq, so‘z olmoq, so‘z bermoq, ovoz bermoq, muhokama qilmoq, tavsiya etmoq, tayinlamoq, tasdiqlamoq, muhokamaga chiqmoq, faol qatnashmoq, hay’at saylamoq, zimmasiga yuklamoq, topshirmoq, ta’sis etmoq, qaror qilmoq, ma’ruza qilmoq, fikr-mulohaza bildirmoq.

81- mashq. Nuqtalar o‘rniga tegishli so‘z va qo‘shimchalarni qo‘yib, bayonnoma matniga xos tartibda ko‘chirib yozing.

Hay’at..., yig‘ilish... Bayonnoma..., eshit..., ozod qil..., mas’uliyat..., o‘z... olmoq, ogohlan..., ma’lumot uchun..., ahvoli..., axborot, zimma... yukla..., maqsad... muvofiq, bayonnoma... ko‘chirma, kun... e’tiboran, belgila... qo‘y..., uzrli sabab....., e’tiboran kuch... kirit..., tavsiya... .

Savol va topshiriqlar:

1. Hujjatning qanday turlari mavjud?
2. Hujjat tuzishda nimalarga amal qilinadi?
3. Yozgan hujjatingizning zaruriy qismlarini aytib bering.
4. Barcha harflari bosh harflar bilan yoziladigan so‘zlar qaysi hujjatlarda qo‘llanadi?

ILOVALAR

1. Ariza shakli

<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin: 0 auto; width: 80%;">Qayerga yoki kimga</div> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin: 10px auto; width: 80%;">Ariza yozuvchining turar joyi, lavozimi, to'liq nomi</div> <p style="text-align: center; font-weight: bold; margin: 10px 0;">ARIZA</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin: 10px auto; width: 80%;">Ariza matni (mazmuni)</div> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin: 10px auto; width: 40%;">Ilova</div> <div style="display: flex; justify-content: space-between; margin-top: 20px;"><div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: 25%;">imzo</div><div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: 40%;">I. o. va familiyasi</div><div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: 30%;">sana (yil, kun, oy)</div></div>

2. Tarjimai hol shakli

<p style="font-weight: bold; margin: 0;">TARJIMAI HOL</p> <p style="margin-top: 20px;">Men, <i>(familiyasi, ismi, otasining ismi), (tug'ilgan sanasi, joyi)</i> _____ <i>oilasida tug'ildim.</i></p> <p style="margin-top: 10px;"><i>(Oila a'zolarining familiyasi, ismi, otasining ismi, ish (o'qish) joyi, lavozimi).</i></p> <p style="margin-top: 10px;"><i>(O'zining o'qish, mehnat va jamoatchilik faoliyati uchun olgan mukofotlari).</i></p> <p style="margin-top: 10px;">Bo'ydoqman (turmushga chiqmaganman, __ta farzandim bor) Mening turar joyim: _</p> <div style="display: flex; justify-content: space-between; margin-top: 20px;"><div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: 25%;">imzo</div><div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: 40%;">ismi, familiyasi</div><div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: 30%;">sana</div></div>

3. Tushuntirish xati shakli

	<i>kimga</i> <i>tashkilot nomi, rahbarning lavozimi,</i> <i>ismi, familiyasi+ga.</i>
	<i>kimdan</i> <i>tushuntirish xati yozuvchining lavozimi,</i> <i>ismi familiyasi+dan</i>
TUSHUNTIRISH XATI Matn <i>O‘qish (ish)ga kelganligi, topshiriqni bajarmaganligi</i> <i>va boshqa holatlarning sababi izohlanadi.</i> <i>Asoslovchi hujjat bo‘lgan taqdirda ilova etilganligi</i> <i>bildiriladi.</i> <i>Ilova: _____</i>	
(imzo)	ismi, familiyasi
<div style="border: 1px solid black; display: inline-block; padding: 5px 20px;">sana</div>	

4. Tilxat shakli

TILXAT <i>Men, (tilxat beruvchining lavozimi, ismi, otasining ismi, familiyasi), (biror narsa beruvchining lavozimi, ismi, otasining ismi va familiyasi) -dan (olgan narsasining nomi, miqdori, zarur bo‘lganda bahosi, texnik holati) oldim.</i>	
(imzo)	ismi, familiyasi
<div style="border: 1px solid black; display: inline-block; padding: 5px 20px;">sana</div>	

5. Shaxsiy ishonchnoma shakli

ISHONCHNOMA

Men, (ishonch bildiruvchining to'liq nomi), (ishonchli shaxsning to'liq nomi)-ga (qavsda pasportining ma'lumotlari) (ishonch mazmuni, ya'ni topshirilayotgan vazifa bayoni (ba'zan muddati ham) ... uchun ishonch bildiraman.

(imzo)

ismi, familiyasi

yozilgan sanasi

Iшонch bildiruvchining imzosi tasdiqlanganligi
to'g'risidagi qayd

Imzoni tasdiqlagan shaxsning lavozimi, imzosi,
ismi va familiyas

yumaloq muhr

sana

6. Rasmiy ishonchnoma shakli

ISHONCHNOMA

*Tashkilot, idoraning to'rtburchak
muhri, ishonchnoma raqami va
berilgan vaqti*

Matn

*Iшонchnoma berilayotgan shaxs lavozimi,
to'liq nomi, narsalar olinadigan muassasa
nomi, nimalar olinishi, ishonchnoma berilishi
sababi;*

Iшонchnoma (sana) gacha amal qiladi.

*Oluvchining shaxsiyatini tasdiqlovchi hujjat
nomi va belgilari*

rahbar lavozimi

(imzo)

(ismi, familiyasi)

(muhr)

7. Ilova xat shakli

... raqamli shartnomani imzolash haqida

Sizga ____ da biz tomondan imzolangan va muhr bilan tasdiqlangan _____ raqamli shartnomadan _____ nusxa yo‘llayapmiz.

Ushbu shartnomani rasmiylashtirib, bir nusxasini bizga qaytarishingizni so‘raymiz.

Agar Siz qaytargan shartnomada shartnoma rekvizitlari to‘ldirilmagan holda bo‘lsa, ushbu shartnoma Sizning aybingiz bilan rasmiylashtirilmagan hisoblanadi.

____ da tuzilgan raqamli shartnomani imzolab va muhrlab Sizga qayta yo‘llayapmiz, shuningdek,

_____ ni ham
(*hujjat nomi*)

ilova qildik, ushbuni shartnomaning ajralmas qismi deb hisoblashingizni so‘raymiz.

(lavozim) (imzo) (ismi, otasining ismi bosh harflari, familiyasi)

8. Dalolatnoma shakli

*Vazirlik, yuqori idora,
muassasa nomi*

TASDIQLAYMAN
(TASDIQLANGAN)
(imzo) familiya

DALOLATNOMA

sana

*Sana.
Matn sarlavhasi
(«...haqida»),
tuzilgan joyi*

Asos: *(muassasa rahbarining (sanadagi) — raqamli buyrugʻi yoki yuqori idoraning... — raqamli qarori).*

Raisi *(shaxs lavozimi, ismi va otasining ismi bosh harflari, familiyasi).*

Aʼzolari: *1. (lavozimi, ismi va otasining ismi bosh harflari, familiyasi).*

2. (lavozimi, ismi va otasining ismi bosh harflari, familiyasi).

3. (lavozimi, ismi va otasining ismi bosh harflari, familiyasi-dan iborat komissiya tomonidan (shaxs yoki shaxslar lavozimi, ismi, familiyasi) ishtirokida tuzildi.

ILOVALAR

Komissiya raisi (imzo)

Komissiya aʼzolari (imzolar)

Ishtirok etganlar (imzolar)

MATN

*Ismi va otasining ismining
bosh harflari, familiyasi.*

*Ismi va otasining ismining
bosh harflari, familiyalar.*

*Ismi va otasining ismining
bosh harflari, familiyalar.*

9. Telefonogramma shakli

Kimga:

(yo'lovchi tashkilot)

Telefonogramma yetkazuvchi

Qabul qiluvchi

(lavozimi, ismi, familiyasi)

(lavozimi, ismi, familiyasi)

tel.

(qabul qilingan vaqti)

TELEFONOGRAMMA

sana _____

joyi _____

matni _____

_____ imzo.

10. Tavsifnoma shakli

<i>Tavsiflanayotgan shaxsning ismi, otasining ismi va familiyasi, tugʻilgan yili, millati, maʼlumoti, lavozimi</i>		
TAVSIFNOMA		
Matn		
<i>Tavsiflanayotgan shaxsning oʻqish (mehnat) faoliyati, oʻz ishiga munosabati, kasbiy mahorati, dunyoqarashi, axloqi, oilaviy ahvoli, mukofotlari haqida maʼlumot beriladi va xulosa chiqarilib, tavsifnoma nima maqsadda berilayotgani koʻrsatiladi.</i>		
tashkilot rahbari	imzo	ismi, familiyasi
muhr	sana	

11. Tavsiyanoma shakli

TAVSIYANOMA	
Matn	
<i>Tavsiya etilayotgan shaxsning xususiyatlari: kasbiy malakasi, oilaviy, axloqiy jihatlari va faoliyati baholandi; tavsiya etilayotgan lavozim, aʼzolikka munosibligiga ishonch bildiriladi.</i>	
Tavsiyanoma beruvchining lavozimi, toʻliq nomi	
imzo	sana

12. Buyruq shakli. A

<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; display: inline-block;">Gerb, muassasaning ramziy belgisi</div>	
<p><i>Vazirlik nomi</i> <i>Muassasa nomi</i></p>	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px;"><p><i>Muassasa xos raqami</i> <i>Hujjat shaklining xos raqami</i></p></div>
BUYRUQ	
<p><i>Sana</i> N° _____</p> <p><i>joyi</i></p> <p><i>sarlavhasi (nima haqidaligi)</i></p>	
<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; display: inline-block;">Asoslovchi (kirish) qismi</div>	
<p>BUYURAMAN:</p> <p>1. _____</p> <p>2. _____</p> <p>3. _____</p> <p>4. _____</p> <p>5. Buyruq ijrosini nazorat qilish.....ga yuklatilsin.</p> <p style="text-align: center;"><i>(lavoziimi va familiyasi to'liq yoziladi)</i></p>	
<p><i>Direktor</i></p>	<p><i>(imzo) i. o. familiyasi</i></p>

B

Muassasaning ramziy belgisi

Muassasa nomi _____

Kadrlarning shaxsiy tarkibiga oid

Sana № _____

Joyi

BUYRUQ

Sarlavha _____

Matn

Buyruq mazmuni (ba'zan oylik maoshi ham ko'rsatiladi). Shaxsning familiyasi va buyurish mazmunini ifodalovchi majhul nisbatdagi so'z bosh harflarda yoziladi.

Asos:

Direktor (imzo) i. o. familiyasi.

Imzolar:

Kadrlar bo'limi,

Bosh hisobchi.

13. Ichki ma'lumotnoma shakli

*Jo'natiladigan idora yoki
mansabdor shaxs nomi (ga)*

MA'LUMOTNOMA

*Matn sarlavhasi
(...haqida)*

Matn

*Voqea, holat yoki vaziyatning aniq ma'lumot va dalillar
asosidagi bayoni o'tgan zamon fe'l shakllari orqali beri-
ladi. Ma'lumotnomaga asos bo'lgan narsa-holat
ko'rsatiladi.*

Kotib(a) (imzo) ism, familiyasi

*(Moliyaviy ma'lumotlarda
bosh hisobchining imzosi va muhri qo'yiladi)*

14. Shaxsiy ma'lumotnoma shakli

Muassasa va u bo'ysungan yuqori idora nomi, manzili

№ _____

sana

MA'LUMOTNOMA

*Ma'lumotnoma berilayotgan shaxsning to'liq nomi, unga
oid holat bayoni ixcham beriladi.*

*Ma'lumotnomaning maqsadi satr boshidan ko'rsatiladi.
Ma'lumotnoma (qayerga)
-ga ko'rsatish (taqdim etish) uchun berildi.*

(Mansab, lavozimi nomlari) (imzo) (ismi, familiyasi)

15. Hisobot shakli

<i>Hisobot sarlavhasi (idora, xo'jalik yoki shaxsning qachon, qanday faoliyati)... haqida</i>		
HISOBOT		
Matn		
<i>Ma'lum muddatga belgilangan ish, vazifaning qay darajada bajarilganligi haqidagi axborot bayoni</i>		
(lavozim nomi)	(imzo)	(ismi, familiyasi)
sana		

16. Bildirishnoma shakli

(kimga, kimdan) <i>Xabar yo'llangan idora, rahbarning lavozimi va to'liq nomi+ga yo'llovchi shaxs lavozimi, to'liq nomi+dan</i>		
BILDIRISHNOMA		
Matn sarlavhasi ...haqida		
Matn		
<i>Topshirilgan vazifa va unga aloqador masalalar haqida axborot bayoni, ilovasi bo'lsa, ilova ro'yxati beriladi.</i>		
Bildirishnoma tayyorlagan shaxs(lar) lavozimi		
(imzo)	ismi, familiyasi(lari)	
sana		

17. Telegramma shakli

TELEGRAMMA	

(yo'lovchi tashkilot)	Kinga: _____
Matn	

ismi	

Manzil,	familiyasi, sana

18. Bayonnoma shakli

Muassasa nomi, yig'ilish nomi va tartib raqami

BAYONNOMASI

Sana

Joyi

*Yig'ilish raisi va kotibining ismi,
famiлийalari*

Qatnashuvchilar soni yoki ro'yxati

KUN TARTIBI

Ko'riladigan masalalar tartib raqami bilan beriladi.

1. ESHITILDI:

SO'ZGA CHIQDILAR:

1. _____
2. _____

QAROR QILINDI:

1. _____
2. _____

2. ESHITILDI: (yuqoridagi tartibda davom ettiriladi)

Yig'ilish raisi

(imzo)

ismi, familiyasi

Kotibi

(imzo)

ismi, familiyasi

19. Ro'yxatga olish daftarlari shakllari

A. Hujjatlar kirish qayd daftari shakli

Tartib raqami	Hujjat kelgan sana va raqami	Qayerdan kelgan (sana va raqami)	Qisqacha mazmuni	Kimga yuborildi yoki rezolyut- siyasi	Ijro haqida belgi
1	2	3	4	5	6

B. Hujjatlar chiqish qayd daftari shakli

Tartib raqami	Hujjatning chiqish sanasi va raqami	Hujjat kimga yo'llangan	Qisqacha mazmuni	Ijrochi haqida belgi
1	2	3	4	5

D. Ichki hujjatlar qayd daftari shakli

Tartib raqami	Hujjatning sanasi va raqami	Kim imzo chekdi	Qisqacha mazmuni	Ijrochi haqida belgi
1	2	3	4	5

20. Ro'yxatga olish nazorat varaqasi shakli

Old tomoni

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20																				
21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31																				
Korrespondent																				
Hujjat kelib tushgan	Hujjat indeksi				Sana				Hujjatning indeksi											
<i>Qisqacha mazmuni</i>																				
<i>Munosabat belgisi yoki hujjat kimga yuborilgan</i>																				
<i>Hujjatning bajarilganligi to'g'risidagi belgi</i>																				
<i>Bichimi A5 (210×148)</i>																				

Orqa tomoni

Hujjatni olganlik to'g'risida imzo	Sana
<i>Nazorat belgilari</i>	
- son fond_____ - son ro'yxat - son yig'majild	

MUNDARIJA

Kirish.....	3
Til va nutq.....	5
Yozma nutq savodxonligi va nutq madaniyati asoslari.....	12
O‘zbek adabiy tili me’yorlari.....	19
Nutqning uslubiy shakllari.....	40
Matn turlari va tarkibi.....	46
Hujjat turlari va ish yuritish asoslari.....	62
Ilovalar.....	111

NIZOMIDDIN MAHMUDOV,
ABDUROZIQ RAFIYEV,
IBROHIM YO‘LDOSHEV

DAVLAT TILIDA ISH YURITISH

Akademik litseylar uchun darslik

BESHINCHI NASHRI

Muharrirlar Komila Usmonova, Ra'no Azimova

Badiiy muharrir Shuhrat Odilov

Texnik muharrir Yelena Tolochko

Musahhah Mahmuda Usmonova

Bosishga ruxsat etildi 24.06. 2010. Bichimi 60×90¹/₁₆. Ofset qog'oz. Tayms TAD garnituras. Shartli b.t. 8,0. Nashr b.t. 9,2. Shartnoma № 63–2010. 4883 nusxada. Buyurtma № 629.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 100129, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30- uy.

«Sano-Standart» mas'uliyati cheklangan jamiyat bosmaxonasida chop etildi. 100190, Toshkent, Shiroq ko'chasi, 100- uy.

Mahmudov N.

M 37 Davlat tilida ish yuritish. Akademik litseylar uchun darslik./ N. Mahmudov, A. Rafiyev, I. Yo'ldoshev; O'zR Oliy va O'rta maxsus ta'lim vazirligi, O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi. — T., Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2010 — 128 b.

I. Rafiyev A. II. Yo'ldoshev I.

BBK 65.050.2ya722